

Funcieveranderingen

in de binnenstad-zuid van Groningen

Miranda Delfstra, s0942294

Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen

Rijksuniversiteit Groningen

Afstudeerscriptie, augustus 2006

Scriptiebegeleider: dr. P.D. Grootte

Voorwoord

De rand van de binnenstad is een gebied dat meestal minder bekend is dan het centrumgebied van de binnenstad. Het gebied is niet bestemd voor het grote winkelende publiek. De structuur van het gebied is ook veel minder duidelijk. Het bevat magazijnen, werkplaatsen, woningen en parkeergelegenheid, alles door elkaar. Het wordt doorkruist door meerdere toegangswegen naar het centrumgebied. Drukke toegangswegen, rustige smalle straten, negentiende-eeuwse uitbreidingen, panden soms vervallen, dan weer nieuw, werken en wonen naast elkaar. De rand van de binnenstad is een rommelig gebied.

Op verzoek van Beno Hofman, historicus van de stad Groningen, heb ik de bouwgeschiedenis van de zuidelijke rand van de binnenstad van Groningen onderzocht. In het archief stuitte ik op een aantal verschillen met de huidige situatie en ik kwam tot het besef dat het stadsdeel in de loop van de tijd aan grote veranderingen onderhevig is geweest. Mijn nieuwsgierigheid naar de achtergrond van deze veranderingen was gewekt.

In de Bibliotheek Economie/ Bedrijfskunde/ Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit van Groningen hangt een kaart aan de muur van de binnenstad van Groningen. Op deze kaart staan de functies van de panden in het jaar 1961. Elke pand is met potlood ingekleurd en het geheel is zo kleurig dat men de kaart een plekje aan de wand heeft gegund. Deze kaart laat ook weer het verschil zien tussen vroeger en nu.

De combinatie van deze gebeurtenissen heeft geleid tot dit onderzoek. Het gaat over veranderingen in de zuidelijke rand van de binnenstad van Groningen. Waarom zijn de fabrieken verdwenen, waarom zijn er nieuwe woningen gebouwd, waarom zitten er zoveel kantoren aan de 19^e-eeuwse singels? Misschien is de rand van de binnenstad minder rommelig dan gedacht en kan de structuur verklaard worden.

Miranda Delfstra,
Groningen, augustus 2006

Inhoudsopgave

<i>Voorwoord</i>	2
<i>Inhoudsopgave</i>	2
<i>Hoofdstuk 1: Probleem-, doel- en vraagstelling</i>	2
1.1 Inleiding	2
1.2 Probleemstelling	2
1.3 Doelstelling	2
1.4 Vraagstelling	2
1.5 Leeswijzer	2
<i>Hoofdstuk 2: Methoden en bronnen</i>	2
2.1 Informatiebehoefte	2
2.2 Methodes	2
2.3 Bronnen	2
<i>Hoofdstuk 3: De functies in de binnenstad-zuid van Groningen</i>	2
3.1 Inleiding	2
3.2 De eenheden op de kaart van 2003	2
3.3 Het inventariseren van de functies	2
3.4 De functies in 2005, 1961 en 1900	2
<i>Hoofdstuk 4: Visie en beleid voor de stad</i>	2
4.1 Inleiding	2
4.2 Organisatie van de ruimtelijke ordening	2
4.3 Maatschappelijke processen en landelijk beleid	2
4.4 Maatschappelijke processen en lokaal Gronings beleid	2

<i>Hoofdstuk 5: Historie van stad en binnenstad-zuid</i>	2
5.1 Inleiding	2
5.2 De stad Groningen	2
5.3 Het zuidelijk deel van de binnenstad van Groningen	2
<i>Hoofdstuk 6: Functieveranderingen nader bekeken - het wonen</i>	2
6.1 Inleiding	2
6.2 De ontwikkeling van het wonen in de Nederlandse binnensteden	2
6.3 De ontwikkeling van het wonen in het onderzochte gebied	2
<i>Hoofdstuk 7: Functieveranderingen nader bekeken- de bedrijven</i>	2
7.1 Inleiding	2
7.2 Handel en industrie	2
7.3 Andere bedrijvigheid	2
7.4 Zakelijke dienstverlening	2
7.5 Zelfstandige beroepen	2
7.6 ‘Bedrijven’ in de binnenstad-zuid van Groningen	2
<i>Hoofdstuk 8: Functieveranderingen nader bekeken – winkels</i>	2
8.1 Inleiding	2
8.2 Ontwikkelingen rond 1900	2
8.3 Ontwikkelingen tussen 1900 en 1961	2
8.4 Ontwikkelingen tussen 1961 en 2005	2
<i>Hoofdstuk 9: Functieveranderingen nader bekeken – voorzieningen</i>	2
9.1 Inleiding	2
9.2 Uitgaan: horeca, bioscopen en danszalen	2
9.3 Musea	2
9.4 Ziekenhuizen	2
9.5 Onderwijs	2

9.6 Overheid	2
9.7 Religie	2
<i>Hoofdstuk 10: Conclusie</i>	2
10.1 Inleiding	2
10.2 De onderzoeksvraag herhaald	2
10.3 Tot slot	2
<i>Bronnen</i>	2
<i>Bijlagen</i>	2

Hoofdstuk 1: Probleem-, doel- en vraagstelling

1.1 Inleiding

De huidige binnenstad is het resultaat van veranderingsprocessen vanuit het verleden. Zoals het nu er uit ziet, is het niet altijd geweest. Er hebben zich in de voorbije jaren altijd weer veranderingen voorgedaan. Soms zijn deze veranderingen zichtbaar, zoals een kerkgebouw of pakhuis, dat is verbouwd tot woonruimte. Waar vroeger de gelovigen samenkwamen of de koopwaar werd opgeslagen, wordt nu gewoond. Vaak zijn deze veranderingen echter veel minder goed terug te vinden, want meestal is niet aan het uiterlijk van een panden af te lezen welke activiteiten daar hebben plaatsgevonden. Vanuit nieuwsgierigheid naar deze veranderingen is dit onderzoek ontstaan.

1.2 Probleemstelling

De binnenstad is een eeuwenoude bewoonde plaats die voortdurend wordt aangepast aan de veranderingen die het voortgaan van de tijd met zich meebrengt. Dit geldt ook voor de randzone van de binnenstad. Maatschappelijke en economische processen hebben de vorm en de inhoud van dit gebied steeds weer tot verandering aangezet. De vorm is zichtbaar in de gebouwen, de straten en andere fysieke kenmerken, de inhoud komt tot uiting in de functies die zich in het gebied bevinden. Dit zijn bijvoorbeeld wonen, winkels, kantoren, industrie en horeca.

Er is veel onderzoek gedaan naar de verandering van functies in binnensteden. Veel van deze onderzoeken zijn in de jaren zestig en zeventig¹ uitgevoerd, in het kader van overheidsplannen om de binnensteden te verbeteren. In latere decennia zijn de onderzoeken meer sectorgericht, bijvoorbeeld kantoren in binnensteden of winkels in binnensteden. In dit onderzoek wordt gekeken naar de huidige functies in de binnenstedelijke randzone en in welke mate deze functies aan verandering onderhevig zijn geweest. Daarnaast wordt gekeken welke oorzaken voor deze veranderingen zijn aan te wijzen.

---

¹ Wanneer in dit onderzoek gesproken wordt over 'de jaren (tiental)' dan moet hier achter gedacht worden: 'van de twintigste eeuw', tenzij anders aangegeven.

1.3 Doelstelling

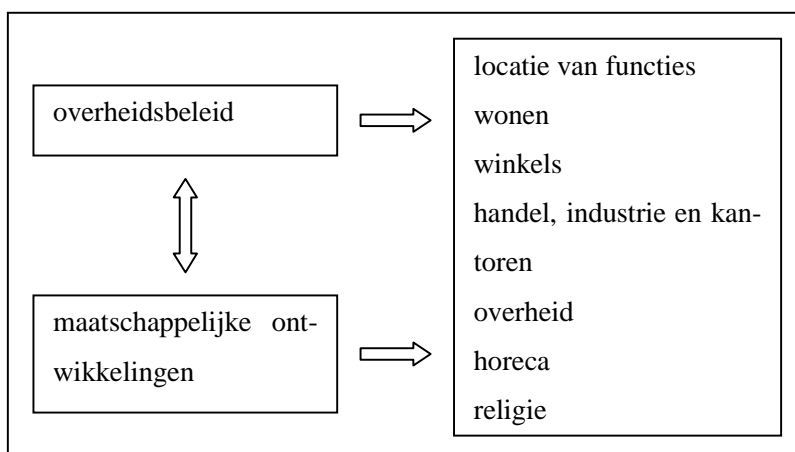
Het doel van dit onderzoek is om op microniveau (de zuidelijke rand van de binnenstad van Groningen) inzicht te krijgen in de veranderingen in functies. In dit onderzoek wordt per functie-categorie (sector) gekeken wat de veranderingen zijn. Waar een wisselwerking tussen de verschillende functie-categorieën bestaat, zal deze worden besproken. Wat dit betreft is dit onderzoek een terugkomst van de gebiedsgerichte benadering, echter wel in het kader van de sectorale benadering. Het is een beschrijvend onderzoek op microniveau om een lacune in de kennis over dit concrete gebied in de stad Groningen te vullen.

1.4 Vraagstelling

De centrale vraagstelling van dit onderzoek is:

Welke van de huidige functies in de zuidelijke rand van de binnenstad van Groningen zijn veranderd en welke zijn onveranderd gebleven en hoe kunnen deze functieveranderingen verklaard worden vanuit maatschappelijke processen en overheidsbeleid?

Met de term maatschappelijke processen worden (algemene) processen bedoeld die invloed hebben op het gebied van de te onderzoeken functies, zoals bijvoorbeeld de ontwikkelingen in de kantorenmarkt of de woningmarkt. Van het overheidsbeleid wordt het beleid met betrekking tot binnensteden onderzocht. Zie Afbeelding 1 voor een schematische weergave van de centrale vraagstelling.

Afbeelding 1: centrale vraagstelling

De centrale vraagstelling van dit onderzoek valt uiteen in een aantal deelvragen:

- Hoe is de functiekaart van de zuidelijke rand van de binnenstad van Groningen veranderd?
- Welke maatschappelijke processen en overheidsbeleid hebben betrekking op de functies in de randzone van de binnenstad.
- Kunnen de veranderingen in de functiekaart van de zuidelijke rand van de binnenstad van Groningen verklaard worden door maatschappelijke processen en overheidsbeleid?

1.5 Leeswijzer

In dit eerste hoofdstuk is de basis van het onderzoek aan de orde gekomen, namelijk de probleem-, doel- en vraagstelling. Vervolgens gaat hoofdstuk 2 verder met een omschrijving van de gebruikte methoden en bronnen. In Hoofdstuk 3 worden de gegevens over de functies in het onderzochte gebied besproken. Hoofdstuk 4 geeft het stedelijk beleid van de nationale overheid weer, evenals het gemeentelijke ruimtelijke ordeningsbeleid. In hoofdstuk 5 wordt de geschiedenis van de stad Groningen en de geschiedenis van het onderzochte gebied behandeld. In de hoofdstukken 6 tot en met 9 wordt per functie-categorie onderzocht in hoeverre de functieveranderingen in het onderzochte gebied te verklaren zijn vanuit het overheidsbeleid en de maatschappelijke processen. Hoofdstuk 10, tenslotte, geeft de conclusie.

Hoofdstuk 2: Methoden en bronnen

2.1 Informatiebehoefte

Voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag zijn verschillende methoden en bronnen gebruikt. In dit hoofdstuk worden eerst de gebruikte methoden nader toegelicht. In het tweede deel van dit hoofdstuk worden de gebruikte bronnen besproken.

2.2 Methoden

Welke methoden zijn gebruikt voor de operationalisatie van de onderzoeksvraag? Voor dit doel wordt de onderzoeksvraag in tweeën gesplitst en voor beide delen wordt de keuze voor de gebruikte methode onderbouwd.

2.2.1 Methoden bij het eerste deel van de onderzoeksvraag

‘Welke functieveranderingen hebben in het zuidelijke deel van de binnenstad van Groningen plaatsgevonden?’

Om de functieveranderingen in de zuidelijke rand van de binnenstad van Groningen te kunnen beschrijven is informatie over de aanwezige functies op bepaalde tijdstippen noodzakelijk. Omdat het hier over een relatief klein deel van de binnenstad gaat, is ervoor gekozen om de functies op het schaalniveau van het pand weer te geven. Dit geeft de veranderingen op microniveau goed weer. Binnen het pand is alleen gekeken naar de functie op de begane grond. Dit heeft twee redenen: ten eerste is de functie op de begane grond meestal de economische hoofdfunctie van het pand, omdat de begane grond het meest toegankelijke en daarmee ook het duurste deel van het pand is. Ten tweede een meer praktische overweging: over de verdiepingen is veel minder informatie beschikbaar.

De functie per pand moet op bepaalde tijdstippen gemeten worden, om zo de veranderingen in de tijd goed te kunnen weergeven. In dit onderzoek is gekozen voor de jaren 1900, 1961 en 2005. Deze jaren omspannen meer dan een eeuw en geven daarom de functieveranderingen over de lange termijn weer. De manier waarop deze informatie verkregen is, wordt in het tweede deel van dit hoofdstuk besproken.

De gegevens zullen op een getalsmatige wijze worden weergegeven, om inzicht te krijgen in de kwantitatieve aspecten van de functiewijzigingen. De functies zullen ook op een plattegrond worden ingetekend, zodat er ook iets gezegd kan worden over het ruimtelijke patroon van de functies.

2.2.2 Methoden bij het tweede deel van de onderzoeksvraag

‘Hoe zijn deze functieveranderingen door maatschappelijke ontwikkelingen en overheidsbeleid te verklaren?’

Voor de verklaring van de gevonden functieveranderingen zal gebruik worden gemaakt van literatuurstudie. Bestudering van wetenschappelijke literatuur geeft een goed inzicht in de maatschappelijke en economische ontwikkelingen op de verschillende terreinen, zoals de kantorenmarkt en de ontwikkelingen in het wonen. Voor de beschrijving van het overheidsbeleid wordt gebruik gemaakt van beleidsstukken van de overheid. Voor achtergrondinformatie en meningen over dit overheidsbeleid wordt weer gekeken naar de wetenschappelijke literatuur.

2.3 Bronnen

In dit tweede deel van dit hoofdstuk worden de gebruikte bronnen besproken. De bron wordt omschreven en er wordt iets over de betrouwbaarheid van de bron gezegd.

2.3.1 Functies in 2005

De functies van de panden in 2005 zijn verkregen door directe observatie. Aan de buitenkant (meestal de voorgevel) is gekeken welke functie zich op de begane grond bevindt. Belangrijk hierbij is of er een bordje naast de voordeur zit waarop te lezen staat of er een kantoor, dokterspraktijk zit of dat er een familienaam op staat, welke op de functie ‘wonen’ duidt. Verder geeft de aankleding van de ramen een aanwijzing. Ramen met vitrage en plantjes geven aan dat het waarschijnlijk een woning betreft. Vaak kan hier ook verder de kamer in worden gekeken en wordt het wel duidelijk of het een woonkamer is, doordat er een bankstel, salontafel etc. staat. Ramen met lamellen of luxaflex, vaak in gesloten stand, geven aan dat er mogelijk een kantoor of een praktijkruimte zit. De directe observatie is uitgevoerd door mij en een medestudent.

Samen met een medestudent, die zich spontaan had aangemeld om te helpen, ben ik door het onderzoeksgebied gelopen en is per onderzoekseenheid de functie van de benedenverdieping bepaald. In de meeste gevallen was het goed zichtbaar om welke functie het ging. Als het niet duidelijk was werd, indien mogelijk, een bewoner, eigenaar of werknemer aangesproken en gevraagd naar wat er zich op de begane grond bevond. Hun medewerking was over het algemeen allerhartelijkst.

De methode om aan de hand van de buitenkant van een pand te bepalen wat er zich aan de binnenkant bevindt is vrij betrouwbaar, omdat de functies over het algemeen zeer goed te onderscheiden zijn. Er kunnen natuurlijk wel foutjes in zitten. Zo kan het voorkomen dat er zich een kantoor of magazijn bevindt achter in het pand, wat aan de voorkant niet zichtbaar is. De directe observatie is door mij en een medestudent uitgevoerd. We waren gemotiveerd (hadden er zelfs plezier in) en hebben er de tijd voor genomen. Ook dit heeft deze methode behoorlijk betrouwbaar gemaakt.

2.3.2 Functies in 1961

Voor de gegevens uit 1961 is een kaart gebruikt die gemaakt is aan de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen. Deze kaart is waarschijnlijk een kadastrale kaart, want de panden en de bijbehorende percelen staan erop aangegeven. De functies zijn met potlood ingekleurd. Enig spoorwerk omtrent de maker van deze kaart heeft helaas niets opgeleverd². Deze kaart is waarschijnlijk door studenten gemaakt in het kader van een leeronderzoek, waarbij studenten gezamenlijk een onderzoek uitvoeren als onderdeel van hun studie.

Studenten die leeronderzoek uitvoeren hebben al een aantal jaren van studie er op zitten, zodat hun kennis van het doen van onderzoek en het observeren al in enige mate ontwikkeld is. Het is echter wel zo dat het resultaat afhangt van de betrouwbaarheid en inzet van de betreffende studenten. Hun werk werd waarschijnlijk niet tot in detail gecheckt, toch zullen er wel controlemechanismen binnen de groep hebben gefunctioneerd. Als de kaart door verschillende mensen is gemaakt, kunnen er verschillen in interpretatie zijn opgetreden. In bijlage 2 is te lezen dat twee postkantoren in twee verschillende functiecategorieën zijn ingedeeld, dit kan hierdoor veroorzaakt zijn. Aangezien studenten in hogere jaren hun studie over het algemeen serieus nemen, kan ervan worden uitgegaan dat deze kaart een redelijke mate van betrouwbaarheid bezit.

Tot slot is voor de gegevens van 1961 het Adresboek 1961 gebruikt. Het 'bedrijvengedeelte' is gescand op straatnamen van de onderzochte wijk. De gegevens van dit boek, verzameld door de gemeente, zijn zeer betrouwbaar. Het grootste probleem was echter de huisnummering, want die is sinds 1961 in sommige (delen van) straten veranderd, en deze veranderingen zijn helaas niet eenvoudig te achterhalen.

---

² Er is contact opgenomen met dhr. Schuurmans, hoogleraar Planologie in de jaren zestig en dhr. Kersten, student in deze periode.

2.3.3 Functies in 1900

Voor de functies in 1900 is gebruik gemaakt van gegevens uit het archief van de dienst RO/EZ van de gemeente Groningen en de Groninger Archieven. Zie voor een beknopt overzicht van deze gegevens bijlage 1.

Het archief RO/EZ wordt beheerd door de gemeente Groningen. In dit archief is voor elk pand een dossier aangelegd. Een ervaren archiefmedewerker heeft geholpen om voor elk pand in de wijk het bijbehorende dossier te vinden. In dit dossier bevindt zich in ieder geval de bouwvergunning van het pand. In veel gevallen is informatie over latere verbouwingen (van een zodanige omvang dat daarvoor een vergunning moest worden aangevraagd) ook in het dossier aanwezig. Voor het bepalen van de functie van het pand in 1900 is gebruik gemaakt van de tekening die bij de bouwvergunning aanwezig hoort te zijn. In die gevallen dat er geen tekening bij de bouwvergunning aanwezig was, is de tekst uit de bouwvergunning gebruikt.

Bij panden die tussen 1895 en 1900 zijn gebouwd (uitgangspunt hierbij is het tijdstip van voltooiing) en waarvan de functie bekend was, is ervan uitgegaan dat deze functie in deze (maximaal) vijf jaren niet is veranderd. Van panden die vóór 1895 zijn gebouwd is alleen de functie in 1900 weergegeven wanneer er uit latere vergunningen, tekeningen en andere documenten is gebleken dat de functie na 1900 hetzelfde was als de functie van het pand op het tijdstip dat het werd gebouwd. In die gevallen is aangenomen dat de functie in die jaren gelijk is gebleven. In een klein aantal gevallen is de functie uit 1900 gehaald uit een bouwvergunning van vlak na 1900. In de bouwvergunning van het pand wordt dan de functie van het gesloopte gebouw vermeld. Hierbij is ook een periode van maximaal vijf jaar aangehouden, dus tussen 1900 en 1905.

De betrouwbaarheid van het archief van de dienst RO/EZ van de gemeente Groningen is hoog. Het is namelijk wettelijk verplicht een bouwvergunning aan te vragen en de gemeente bewaard deze vergunningen in bovenstaand archief. Gedurende het onderzoek bleek dat de betrouwbaarheid van de functieomschrijvingen in de bouwvergunningen echter lager is, zeker in de periode vóór ongeveer 1915. De functieomschrijving in de vergunning is in deze periode vaak niet volledig. Zo wordt er bijvoorbeeld in de vergunning gesproken over 'eene woning met bovenwoning'. Op de bijbehorende bouwtekening is te zien dat het niet alleen om een benedenwoning en bovenwoning ging, maar dat er zich ook een winkel op de begane grond bevond. Over het algemeen wordt in de vergunning de woonfunctie wel genoemd, maar de 'nevenfunctie', zoals winkel of dokterspraktijk niet. Qua functiebepaling zijn in deze periode daarom de

bouwtekeningen meer betrouwbaar zijn dan de omschrijving in de vergunning. Daarom is in dit onderzoek altijd eerst uitgegaan van de bouwtekening. Als deze niet aanwezig was, dan is de tekst uit de bouwvergunning gebruikt.

Na het archief van RO/EZ is onderzoek gedaan in de Groninger Archieven. Dit omvat zowel het Rijksarchief als het Gemeentearchief. In dit archief is voor elke bouw- of verbouwvergunning een apart dossier aangelegd. Omdat alleen de bouwvergunningen zijn onderzocht was het niet mogelijk om bij gebouwen die voor 1895 zijn gebouwd de functie in 1900 te bepalen, want eventuele latere verbouwingen zaten niet meer in dit dossier. Vanuit dit archief zijn dus alleen functies bepaald van panden die tussen 1895 en 1900 zijn voltooid.

De Groninger Archieven omvatten (onder andere) archiefstukken van de gemeente Groningen. Daarom geldt voor de betrouwbaarheid van de bouwvergunningen in de Groninger Archieven hetzelfde als voor het archief van RO/EZ, namelijk zeer betrouwbaar door de wettelijke verplichting. Omdat in de Groninger Archieven de mogelijkheid bestond het kadasternummer van een pand op een kaart op te zoeken is de betrouwbaarheid nog iets groter dan in het archief van RO/EZ. Ook was het mogelijk om met behulp van het 'Omnummeringsboek' oude huisnummers te vertalen naar een recenter nummer. Hierdoor is in een klein aantal gevallen gebleken dat een bouwvergunning bij RO/EZ bij het verkeerde huisnummer in het dossier was beland. Dit kon echter met behulp van de Groninger Archieven worden gecorrigeerd. Vanaf ongeveer 1884 moest bij elke bouw aanvraag ook een tekening worden overlegd. In de Groninger Archieven, indien aanwezig, de bouwtekening gecontroleerd op 'nevenfuncties', functies die naast het wonen op de begane grond plaatsvonden.

Omdat er een periode van 5 jaar voor tot 5 jaar na 1900 is aangehouden voor het bepalen van de functie, is de betrouwbaarheid misschien iets minder geworden. Toch is deze termijn aangehouden, omdat hiermee de hoeveelheid informatie aanzienlijk is vergroot.

2.3.4 Maatschappelijke ontwikkelingen en overheidsbeleid

De informatie over maatschappelijke ontwikkelingen en reacties op het overheidsbeleid komt uit wetenschappelijke boeken en tijdschriften. Deze informatie is zeer betrouwbaar, omdat het volgens de in de wetenschap gebruikelijke verificatiemethode wordt gecontroleerd. Het overheidsbeleid wordt onder andere uit beleidsstukken van de (gemeentelijke) overheid gehaald. Ook deze informatie, alhoewel soms politiek gekleurd, is zeer betrouwbaar, omdat het openbaar toegankelijk is en daarom door verschillende

---

partijen wordt gecontroleerd. Een aantal stukken moet bovendien aan wettelijke eisen voldoen. Soms is ook semi-wetenschappelijke literatuur gebruikt, bijvoorbeeld over de historie van Groningen. Het betrouwbaarheidsgehalte hiervan is over het algemeen behoorlijk hoog.

Meestal komt een vlakje ook overeen met een fysiek pand. Er zijn echter uitzonderingen, bijvoorbeeld aan de singels, waar soms 2 of 3 naast elkaar liggende vlakjes zich in werkelijkheid onder één dak bevinden. Hier is sprake van één villagebouw, maar de ‘vlakjes’ zijn wel zelfstandige eenheden met een eigen voordeur. Daarom zijn deze ‘vlakjes’ als zelfstandige onderzoekseenheden behandeld, ook al bevinden ze zich in één groot pand.

Soms staat één vlakje voor een flatgebouw (zie bijvoorbeeld Hereplein 12 t/m 52, Afbeelding 2, midden-onder). Dit betekent dat meerdere zelfstandige ruimten zich op de begane grond (kunnen) bevinden. Toch is een flatgebouw behandeld als één onderzoekseenheid, omdat niet te onderscheiden was hoeveel zelfstandige ruimtelijke eenheden zich op de begane grond bevonden. Vaak zijn het ook alleen maar de brievenbussen en kelders die zich op de begane grond bevinden. Soms bevonden zich echter duidelijk telbare zelfstandige functies op de begane grond, in deze gevallen zijn ze als aparte onderzoekseenheden meegenomen.

Na vergelijking van de kaart van 2003 met de werkelijke situatie in 2005 is een aantal wijzigingen aangebracht, zoals het weghalen van vlakjes die voor een bovenverdieping stonden en het toevoegen van onderzoekseenheden die als één vlakje op de kaart stonden, maar die meerdere zelfstandige functies op de begane grond bevatten.

Een aantal panden stonden als vlakje op de kaart, maar hadden geen zelfstandige functie. Toch zijn deze panden als aparte onderzoekseenheid opgenomen, omdat het in principe wel zelfstandige panden waren, met een eigen adres, en die daarom vrij eenvoudig weer een zelfstandige functie zouden kunnen hebben. Vaak hebben deze panden in het verleden ook een zelfstandige functie gehad.

In totaal zijn er 752 onderzoekseenheden³ gedefinieerd in de wijk.

3.3 Het inventariseren van de functies

Het bepalen van de functie van een pand of eenheid is niet altijd even eenduidig, daarom hier een aantal opmerkingen over de gehanteerde werkwijze⁴.

---

³ In dit onderzoek wordt, vooral vanwege de leesbaarheid, ook wel gesproken van ‘pand’ in plaats van ‘onderzoekseenheid’, ook al zijn deze begrippen niet altijd hetzelfde.

⁴ Voor opmerkingen omtrent betrouwbaarheid e.d.: zie hoofdstuk 2.

3.3.1 Inventarisering van de functies in 2005

De gegevens over de functies in 2005 zijn verkregen door directe observatie. In de meeste gevallen was het goed zichtbaar welke functie de onderzoekseenheid had. Als het niet duidelijk was werd, indien mogelijk, een bewoner, eigenaar of werknemer aangesproken en gevraagd naar wat er zich op de begane grond bevond.

Wel is lang getwijfeld welke functie toe te kennen aan panden die een garagedeur beneden hadden en dan de woning erboven (zie Afbeelding 3). Moest dit 'opslag' of 'wonen' worden? De garage was duidelijk voor het parkeren van de eigen auto en fietsen e.d. Als het een buitenwijk zou betreffen, zou deze zich gewoon naast het huis op het eigen terrein bevinden en zou de hoofdfunctie van de begane grond 'wonen' zijn. Om deze reden is ervoor gekozen om deze panden het predikaat 'wonen' te geven.

Afbeelding 3: 'wonen'

In de praktijk was het bij flatgebouwen met alleen maar woonruimten te lastig om precies te bepalen hoeveel zelfstandige woonruimten zich op de begane grond bevonden. Daarom is er voor gekozen om woonflats te beschouwen als een onderzoekseenheid met één functie, mede omdat alle

zelfstandige ruimten binnen dit gebouw één en dezelfde functie hebben. Er waren ook flatgebouwen met op de verdiepingen wonen, maar op de begane grond één of meerdere bedrijfsfuncties. Bij deze flatgebouwen was het wel mogelijk om op de begane grond het aantal zelfstandige ruimten (met eigen voordeur) te bepalen. Dit betekende dan wel een onderverdeling in meerdere onderzoekseenheden.

Verder is er aan een aantal onderzoekseenheden geen functie toegekend, omdat ze functioneel en/ of fysiek bij een andere onderzoekseenheid betrokken waren. Een voorbeeld: de onderzoekseenheid Prinsenstraat 6 ligt naast de onderzoekseenheid Herestraat 94 (zie Afbeelding 2, midden boven). In werkelijkheid zijn dit twee aparte panden die naast elkaar staan. Prinsenstraat 6 wordt voor het grootste deel gebruikt als opslag, maar ook als kantine voor het personeel van de winkel in de Herestraat 94. De panden zijn aan de

---

binnenzijde met een deur verbonden. De functie van Prinsenstraat 6 (opslag en kantine) is zowel functioneel als fysiek zo met Herestraat 94 verbonden dat het niet meer als een aparte functie wordt beschouwd maar als onderdeel van de functie ‘winkel’ van Herestraat 94. Daarom is Prinsenstraat 6 aangegeven als een onderzoekseenheid zonder eigen functie, maar als functioneel en/ of fysiek horend bij een andere onderzoekseenheid, en is Herestraat 94 opgenomen als onderzoekseenheid met de functie ‘winkel’.

Er is besloten om bij verschillende panden aan de Steentilstraat, allemaal in gebruik door één en dezelfde fietsenzaak, aan elk pand apart de functie ‘winkel’ toe te bedelen. De reden hiervoor was dat elk pand alleen toegankelijk was via de eigen aparte voordeur en omdat in elk pand een ander soort fiets werd verkocht en in één pand uitsluitend reparaties werden verricht.

Tot slot waren er panden die ten tijde van de directe observatie leeg stonden, of waar echt niet duidelijk van werd welke functie zich op de begane grond bevond.

3.3.2 Inventarisering van de functies in 1961

Voor het bepalen van de functies in 1961 zijn eerst de onderzoekseenheden geselecteerd die zowel in 2005 als in 1961 bestonden. Dit omdat de functie-historie van de huidige (2005) onderzoekseenheden wordt onderzocht. Deze selectie is uitgevoerd aan de hand van bouwvergunningen, verbouwvergunningen, opmerkingen in bouwdoSSIERS en inschattingen van het bouwjaar van een pand door directe observatie⁵. Vervolgens is voor de geselecteerde onderzoekseenheden de functie in 1961 bepaald aan de hand van de kaart ‘Binnenstad Groningen, bestemmingen begane grond per 1-5-1961’ (zie Afbeelding 4). Op deze kaart heeft elke functie een eigen kleur gekregen die op een kadastrale kaart ingetekend is.

Ook bij de bepaling van functies in 1961 kwam het voor dat een onderzoekseenheid een ander formaat had of dat een onderzoekseenheid meerdere functies (kleuren) bevatte. In dat laatste geval is gekozen voor de functie die het grootste oppervlak innam. Ook kwam het voor dat panden functioneel en/ of fysiek bij elkaar hoorden. Als ze fysiek bij elkaar hoorden was dat te zien aan de kadastrale lijnen op de kaart van

---

⁵ Van de meeste panden was een bouwvergunning voorhanden, dus de andere methoden zijn niet veel toegepast. Uiteindelijk waren er 4 onderzoekseenheden waarvan onduidelijk was of ze wel of niet al in 1961 bestonden: Herestraat 92, Keerweer 2/3, Keerweer 2-2 oost en Ypenmolendrift 3 t/m 5. Deze zijn beschouwd als nog niet gebouwd in 1961.

1961. Of ze functioneel bij elkaar hoorden is afgeleid uit andere bronnen, vooral uit het Adresboek 1961, maar soms ook uit historische boeken of uit de bouwdoSSIERS in de archieven.

Afbeelding 4: een deel van de kaart van 1961 (met legenda)

3.3.3 Inventarisering van de functies in 1900

Voor de bepaling van de functies van de onderzoekseenheden in 1900 is eerst gekeken welke van de huidige (2005) panden ook al in 1900 bestonden. Hiervoor is vooral gebruik gemaakt van bouwvergunningen, verbouwvergunningen en vergunningen voor kleine aanpassingen zoals het aanbrengen van pennen in het kozijn. Inschatting van het bouwjaar door directe observatie is hier niet meer toegepast, omdat dat te veel onzekerheid gaf.

Vervolgens is gekeken naar de functie van de betreffende onderzoekseenheden in 1900. Hier was helaas geen kaart voor beschikbaar zoals voor 1961, daarom is hiervoor gebruik gemaakt van dezelfde vergunningen als hierboven aangegeven, met de daarbij behorende bouwtekeningen. Ook hier kwam het voor dat een onderzoekseenheid twee functies omvatte en dit is opgelost door de functie met het grootste oppervlak te nemen. Tevens waren er drie onderzoekseenheden die functioneel en/ of fysiek bij een ander pand hoorden.

3.3.4 Resultaatoverzicht van de inventarisering van de functies

In Tabel 1 wordt een overzicht gegeven van het aantal onderzoekseenheden en het aantal (bekende) functies. Eerst staat het aantal onderzoekseenheden aangegeven, dat was het uitgangspunt. Vervolgens wordt het aantal nog niet gebouwde onderzoekseenheden voor respectievelijk 1961 en 1900 daarvan af getrokken, dat geeft het aantal overgebleven onderzoekseenheden voor dat jaar. In principe heeft elk van deze onderzoekseenheden één functie, maar er zijn een aantal panden die functioneel en/ of fysiek bij een ander pand hoorden, waarmee het aantal zelfstandige functies verminderd. Tot slot zijn er nog de leegstaande panden en de panden waarvan de functie onbekend is. Uiteindelijk staat onderaan dan het totaal aantal bekende functies voor dat jaar.

Jaar	2005	1961	1900
totaal aantal o.z.eenheden	752	752	752
o.z eenheden nog niet gebouwd *	0	128	414
overgebleven aantal o.z.eenheden	752	624	338
In principe moet het totaal aantal bekende functies overeenkomen met het aantal onderzoekseenheden, maar door onderstaande oorzaken wordt dit lager:			
o.z.eenheden fys./ funct. bij ander pand	44	52	3
totaal aantal functies	708	572	335
functie onbekend/ leegstaand	22	1	81
totaal aantal bekende functies	686	571	254
* inclusief de onderzoekseenheden waarvan onduidelijk is of ze al bestonden in dat jaar			

Tabel 1: overzicht van aantal onderzoekseenheden en functies in de drie onderzochte jaren

3.4 De functies in 2005, 1961 en 1900

Voor de functies die onderscheiden worden in dit onderzoek is uitgegaan van de kaart van 1961, omdat hier de gegevens uitsluitend op het hoogste aggregatieniveau zijn vermeld. De volgende functies worden hier onderscheiden:

- woningen⁶
- handel en industrie⁷

---

⁶ Op de kaart zijn de woningen nog onderverdeeld in goede, slechte en nieuwe woningen en woningen voor bejaarden (zie ook Afbeelding 4). Deze onderverdeling is voor dit onderzoek niet relevant.

- winkels
- cafés, restaurants en sociëteiten
- culturele gebouwen, bioscopen en overige bijzondere bestemmingen
- onderwijs instellingen
- openbare administratieve gebouwen
- kerken

De functies van 2005 en 1900 moesten naar dit aggregatieniveau worden ingedeeld. Omdat er bij de kaart van 1961 geen enkel document voorhanden was, is met behulp van het Adresboek 1961 gekeken wat elke functiecategorie precies inhield⁸. Hiermee konden de onderscheiden functies van alle drie jaren met elkaar in overeenstemming worden gebracht. De namen van de functiecategorieën zijn ook enigszins aangepast. Het resultaat is te zien in Tabel 2.

Functie \ Jaar	2005		1961		1900	
	%	<i>aantal</i>	%	<i>aantal</i>	%	<i>aantal</i>
wonen	55,3	416	38,6	241	50,6	171
bedrijven ⁹	17,2	129	26,9	168	11,8	40
winkel	10,6	80	21,2	132	10,1	34
horeca	4,3	32	1,9	12	0,9	3
cultureel/ bijzonder	1,7	13	1,4	9	0,6	2
onderwijs	0,8	6	0,3	2	0,6	2
overheid	0,8	6	0,6	4	0	0
religie	0,5	4	0,5	3	0,6	2
leegstaand/ onbekend	2,9	22	0,2	1	24,0	81
bij ander pand	5,9	44	8,3	52	0,9	3
<i>totaal</i>	<i>100</i>	<i>752</i>	<i>100</i>	<i>624</i>	<i>100</i>	<i>338</i>

Tabel 2: overzicht van de functies in 2005, 1961 en 1900

⁷ Op de kaart zijn percelen met handel en industrie nog onderverdeeld in goede en slechte percelen. Deze onderverdeling is voor dit onderzoek niet relevant.

⁸ Zie bijlage 2.

⁹ De functiecategorie ‘bedrijven’ omvat ‘handel en industrie’, uitgebreid met zakelijke dienstverlening en zelfstandige beroepen.

3.4.1 Functieveranderingen

Omdat in dit onderzoek de functie-historie vanuit de huidige (2005) panden wordt bekeken, volgt in Tabel 3 een vergelijking van de functies die de onderzoekseenheden in 2005 hadden met welke functie ze in 1961 hadden. In Tabel 4 gebeurt hetzelfde voor de jaren 1961 en 1900, waarbij alleen de huidige panden in beschouwing zijn genomen. In beide tabellen valt meteen een grote dynamiek van functieverandering op. De percentages van gelijke functies liggen voor beide perioden grotendeels op of onder de 50 %. Wonen en religie blijken voor beide perioden tot de meest stabiele functies te behoren, dat wil zeggen dat deze onderzoekseenheden het vaakst deze functies zowel aan het begin als aan het eind van de periodes bezaten.

Functie 1961 \ Functie 2005	wonen	bedrijven	winkel	horeca	c/ b	onderwijs	overheid	religie	l/ o	b.a.p.	best. niet	totaal 2005
wonen	50,2	18,8	3,4	0,5	0,2	s	0,2	0,2		4,3	22,1	100,0
bedrijven	17,8	44,2	20,9	0,8	3,1				0,8	6,2	6,2	100,0
winkel	1,3	13,8	75,0	1,3			1,3			5,0	2,5	100,0
horeca	6,3	15,6	46,9	18,8							12,5	100,0
cultureel/ bijz.	7,7	7,7	7,7		15,4						61,5	100,0
onderwijs		33,3				16,7					50,0	100,0
overheid						16,7	0				83,3	100,0
religie		25,0			25,0			50,0				100,0
leeg/ onbekend	4,5	22,7	40,9	4,5	4,5		4,5		0	9,1	9,1	100,0
bij ander pand	9,1	18,2	13,6	2,3			2,3			45,5	9,1	100,0

Tabel 3: Functieveranderingen van onderzoekseenheden 2005 – 1961 (in procenten)

Functie 1961 \ Functie 1900	wonen	bedrijven	winkel	horeca	c/ b	onderwijs	overheid	religie	l/ o	b.a.p.	best. niet	totaal 1961
wonen	50,2	3,7	0,8			s			12,9		32,4	100,0
bedrijven	18,5	14,3	1,8		0,6				19,0	0,6	45,2	100,0
winkel	5,3	3,8	18,9	0,8					9,8		61,4	100,0
horeca	16,7		8,3	16,7					8,3		50,0	100,0
cultureel/ bijz.	33,3	11,1			11,1				11,1		33,3	100,0
onderwijs						50,0					50,0	100,0
overheid	25,0		25,0				0		25,0		25,0	100,0
religie								66,7			33,3	100,0
leeg/ onbekend									0		100,0	100,0
bij ander pand	11,5	1,9	3,8			1,9			3,8	3,8	73,1	100,0

Tabel 4: Functieveranderingen van onderzoekseenheden 1961-1900 (in procenten)

Tabel 5 laat de functieveranderingen over de gehele periode 2005-1900 zien. Als over een periode van 105 jaar wordt teruggekeken, dan blijkt dat de percentages onveranderde functies erg laag zijn. De grootste oorzaak hiervan is dat er veel nog niet gebouwd was, meer dan 50 %. Ook als over deze langere periode gekeken wordt, zijn de onderzoekseenheden met de functie wonen en de functie religie het meest onveranderd.

Functie 1900 \ Functie 2005	wonen	bedrijven	winkel	horeca	c/ b	onderwijs	overheid	religie	l/ o	b.a.p.	best. niet	totaal 2005
wonen	32,0	5,3	1,0						10,3	0,2	51,2	100,0
bedrijven	19,4	4,7	6,2						15,5	0,8	53,5	100,0
winkel	3,8	5,0	18,8						7,5		65,0	100,0
horeca	9,4	9,4	12,5	9,4					6,3		53,1	100,0
cultureel/ bijz.	7,7		7,7		7,7				7,7		69,2	100,0
onderwijs					16,7	16,7					66,7	100,0
overheid							0				100,0	100,0
religie								50,0	25,0		25,0	100,0
leeg/ onbekend	9,1	9,1	4,5						13,6		63,6	100,0
bij ander pand	9,1	6,8	2,3			2,3			11,4	2,3	65,9	100,0

Tabel 5: Functieveranderingen van onderzoekseenheden 2005-1900 (in procenten)

In de bovenstaande tabellen staan alleen de percentages vermeld. In Tabel 6, Tabel 7 en Tabel 8 staan dezelfde gegevens, maar dan de aantallen. De reden hiervoor is dat de percentages soms verhullend werken en daardoor niet de volledige dynamiek weergeven. Een voorbeeld: uit Tabel 3 blijkt dat 18,8 % van de huidige woonpanden in 1961 een bedrijfsfunctie had. Tevens blijkt dat 17,8 % van de huidige bedrijfspanden in 1961 een woonfunctie had. Uit deze percentages kan niet meteen worden afgelezen of in de periode 1961-2005 de woonfunctie of de bedrijfsfunctie toegenomen is. Uit de in Tabel 6 vermelde aantallen in blijkt dit snel: 78 onderzoekseenheden hadden een bedrijfsfunctie in 1961, die veranderd is in een woonfunctie in 2005. 23 onderzoekseenheden zijn in omgekeerde zin veranderd, dus van wonen in 1961 naar bedrijf in 2005. Per saldo is het aantal onderzoekseenheden met een woonfunctie dus toegenomen met 55, ten koste van de bedrijfsfunctie. In de hoofdstukken 6 tot en met 9 wordt per functiecategorie een nadere toelichting op de functie-ontwikkelingen in het onderzochte gebied gegeven.

Funcie 1961 \n Funcie 2005	wonen	bedrijven	winkel	horeca	c/ b	onderwijs	overheid	religie	l/ o	b.a.p.	best. niet	totaal 2005
wonen	209	78	14	2	1		1	1		18	92	416
bedrijven	23	57	27	1	4				1	8	8	129
winkel	1	11	60	1			1			4	2	80
horeca	2	5	15	6							4	32
cultureel/ bijz.	1	1	1		2						8	13
onderwijs		2				1					3	6
overheid						1	0				5	6
religie		1			1			2				4
leeg/ onbekend	1	5	9	1	1		1		0	2	2	22
bij ander pand	4	8	6	1			1			20	4	44
<i>totaal 1961</i>	<i>241</i>	<i>168</i>	<i>132</i>	<i>12</i>	<i>9</i>	<i>2</i>	<i>4</i>	<i>3</i>	<i>1</i>	<i>52</i>	<i>128</i>	<i>752</i>

Tabel 6: Functieveranderingen van onderzoekseenheden 2005-1961 (aantallen)

Funcie 1900 \n Funcie 1961	wonen	bedrijven	winkel	horeca	c/ b	onderwijs	overheid	religie	l/ o	b.a.p.	best. niet	totaal 1961
wonen	121	9	2						31		78	241
bedrijven	31	24	3		1				32	1	76	168
winkel	7	5	25	1					13		81	132
horeca	2		1	2					1		6	12
cultureel/ bijz.	3	1			1				1		3	9
onderwijs						1					1	2
overheid	1		1				0		1		1	4
religie								2			1	3
leeg/ onbekend									0		1	1
bij ander pand	6	1	2			1			2	2	38	52
<i>totaal 1900</i>	<i>171</i>	<i>40</i>	<i>34</i>	<i>3</i>	<i>2</i>	<i>2</i>	<i>0</i>	<i>2</i>	<i>81</i>	<i>3</i>	<i>286</i>	<i>624</i>

Tabel 7: Functieveranderingen van onderzoekseenheden 1961-1900 (aantallen)

Functie 1900 \ Functie 2005	wonen	bedrijven	winkel	horeca	c/ b	onderwijs	overheid	religie	l/ o	b.a.p.	best. niet	totaal 2005
wonen	133	22	4						43	1	213	416
bedrijven	25	6	8						20	1	69	129
winkel	3	4	15						6		52	80
horeca	3	3	4	3					2		17	32
cultureel/ bijz.	1		1		1				1		9	13
onderwijs					1	1					4	6
overheid							0				6	6
religie								2	1		1	4
leeg/ onbekend	2	2	1						3		14	22
bij ander pand	4	3	1			1			5	1	29	44
<i>totaal 1900</i>	<i>171</i>	<i>40</i>	<i>34</i>	<i>3</i>	<i>2</i>	<i>2</i>	<i>0</i>	<i>2</i>	<i>81</i>	<i>3</i>	<i>414</i>	<i>752</i>

Tabel 8: Functieveranderingen van onderzoekseenheden 2005-1900 (aantallen)

Wat verder nog opvalt is het grote percentage c.q. aantal onderzoekseenheden dat nog niet bestond in 1961 respectievelijk 1900. Dit houdt in dat er veel gebouwd is sinds 1900. In hoofdstuk 5, paragraaf 5.3 zal de bouw van de wijk worden toegelicht.

Van de functies in 2005, 1961 en 1900 zijn ook kaarten gemaakt. Op de kaarten is goed te zien of bepaalde functies geconcentreerd in bepaalde straten of gebieden voorkwamen, of dat ze juist over het onderzoeksgebied verspreid lagen. Deze gegevens worden meegenomen bij de bespreking van de functieveranderingen in de hoofdstukken 6 tot en met 9. De kaarten zijn te vinden in bijlage 4.

Hoofdstuk 4: Visie en beleid voor de stad

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt het landelijke beleid van de overheid, voor zover dat betrekking heeft op de (binnen)steden, chronologisch beschreven. Ook de algemene maatschappelijke ontwikkelingen worden hier omschreven, omdat de overheid met haar beleid reageert op de actuele ontwikkelingen en processen. Met het maken van beleid volgt de overheid over het algemeen de maatschappelijke ontwikkelingen en al naar gelang de mate van gewenstheid stimuleert ze de ontwikkelingen of probeert ze juist tegen te gaan. Op deze manier wordt hier een algemene achtergrond geschetst hoe in Nederland over steden gedacht wordt en welke ontwikkelingen zich hebben afgespeeld.

4.2 Organisatie van de ruimtelijke ordening

De organisatie van de ruimtelijke ordening in Nederland is in de wet vastgelegd. De eerste wetgeving op het gebied van ruimtelijke ordening was de Woningwet van 1901 (Voogd, 1996). Deze wet was in de eerste plaats bedoeld om de slechte volkshuisvestingsituatie te verbeteren en stelde vooral eisen met betrekking tot sanitair en grootte van de woning. In de decennia die hier op volgden zijn er steeds meer wetten gekomen, waarbij het terrein werd uitgebreid van puur volkshuisvesting tot de gehele ruimtelijk ordening. Vooral na de Tweede Wereldoorlog werd de wetgeving, en daarmee de overheidsbemoeienis, sterk uitgebreid. Planning groeide zelfs uit tot een rechtsplicht en middel tot democratische besluitvorming, zoals in de Wet op de Ruimtelijke Ordening van 1965 (Van der Cammen en De Klerk, 1996).

In het ruimtelijke ordeningsbeleid zijn er drie verschillende niveaus te onderscheiden (Voogd, 1996). Op nationaal niveau wordt het beleid door de nationale regering bepaald. De coördinatie is in handen van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer¹⁰ (VROM). Op provinciaal niveau bepalen de Provinciale Staten het ruimtelijk beleid en op gemeentelijk niveau is dit de gemeenteraad. Een lager niveau is gebonden aan wat er op een hoger niveau is beslist en moet zijn beleid hierbij aanpassen. Gemeentelijke overheden zijn met betrekking tot de uitvoering van hun binnenstadsbeleid in sterke mate afhankelijk van maatregelen op rijksniveau.

---

¹⁰ Dit ministerie heeft in de loop der jaren verschillende namen en samenstellingen gehad, zoals Volkshuisvesting en Bouwnijverheid, Volkshuisvesting en Wederopbouw en Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.

Beleid is een complex van handelingen ten aanzien van een probleem of doelgroep (Voogd, 1996). Bij beleidsformulering worden bepaalde einddoelen gesteld, die worden nagestreefd door de inzet van middelen. In dit deel wordt eerst het landelijk beleid ten aanzien van binnensteden besproken. Het provinciale beleid wordt overgeslagen, omdat dit een tussenlaag is die in beide beleidsvormen wel weer terugkomt. Daarna wordt dieper ingegaan op het beleid dat in Groningen ten aanzien van de (binnen)stad wordt gevoerd.

4.3 Maatschappelijke processen en landelijk beleid¹¹

De eerste nationale nota op het gebied van de ruimtelijke ordening die direct van invloed is geweest op de (binnen)steden is de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening. Deze Nota verscheen in 1966. De hierin voorspelde bevolkingsomvang ging van 12,5 miljoen inwoners in 1965 naar 20 miljoen inwoners in het jaar 2000. Zonder maatregelen zou dit leiden tot een snelle verstedelijking en verdichting en afbraak van historische stadscentra voor de bouw van verkeerswegen en grote kantoor- en winkelpanden. Ook zou de al begonnen suburbanisatie, mede door de groei van de (auto)mobiliteit, versterkt doorzetten.

Om een ongebreidelde groei van de steden in te dammen werd het concept van de ‘gebundelde deconcentratie’ voorgesteld. Hiermee werd bedoeld dat de grotere steden niet zelf moesten groeien, maar dat (nieuwe) woonkernen in de directe omgeving van die steden ontwikkeld moesten worden, met veel groene woonmilieus. Voor deze overloop- en groeikernen werden zeer gedetailleerde plannen gemaakt. In het noorden van het land was de druk op de steden minder groot en daar werden geen overloop- en groeikernen aangewezen. Wel werd de stad Groningen in de Nota Volkshuisvesting (1972) aangewezen als groei-stad om de bevolkingsgroei van het noordelijke gewest op te vangen.

In de Tweede Nota werd ook de verwachting uitgesproken dat de economische groei, die al sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog hoog was, door zou zetten. De (auto)mobiliteit en de vrije tijd zouden flink toenemen, waardoor het ruimtebeslag voor economische, recreatieve en culturele functies steeds groter zou worden. Door al deze ontwikkelingen zou een grote (ruimtelijke) druk op de binnensteden ontstaan. Zo leidde bijvoorbeeld de (auto)mobilisering tot een verhoogde vraag naar verkeers- en parkeer-

---

¹¹ Deze paragraaf is gebaseerd op Van der Cammen en De Klerk (1996), Schuiling, Pflug en Straub (1990), Seip (1999) en Voogd (1996).

---

ruimte. De oude binnensteden, met hun historische morfologische structuur, waren vaak niet op deze nieuwe functies berekend.

Deels wilde men deze problematiek opvangen door het verplaatsen van kantoren en andere bedrijven die veel verkeer genereerden van de binnenstad naar andere plekken meer aan de randen van de stad. Ook wilde men winkelcentra ontwikkelen in de nieuwe woonwijken of zelfs aan de rand van de stad. Omdat hiermee niet alle problemen van de binnensteden konden worden opgelost werd reconstructie van de binnensteden noodzakelijk geacht. Hiervoor stelde de regering subsidies beschikbaar.

Subsidies voor saneringsplannen waren overigens al sinds 1963 door de overheid beschikbaar gesteld. In de eerste plannen voor stadssanering en –reconstructie werd de woonfunctie verdrongen door andere functies, omdat door de groei van de stad meer behoefte was aan voorzieningen in de stad (cityvorming). Dit gold vooral voor gebieden die in of nabij het stadcentrum lagen. In deze plannen was weinig aandacht voor de zittende bewoners, die door de sanering uit hun oude wijk werden verdreven.

De Derde Nota Ruimtelijke Ordening verscheen in delen in de periode 1973-83. Een onderdeel hiervan was de Verstedelijkingsnota (1976). In deze Nota gaf de overheid aan dat ze de ontvolking van de steden, die op dat moment, mede door het overloopbeleid van de Tweede Nota in volle gang was, wilde tegen gaan. De door het vertrek van vooral jonge gezinnen veroorzaakte vergrijzing en verarming in de (binnen)steden moest worden tegengegaan en ook de verkleining van het stedelijk draagvlak voor sociale en culturele voorzieningen moest worden afgeremd. De overheid wilde een bloeiend voortbestaan van de bestaande stedelijke structuren en een sterke sociale structuur realiseren. De stad werd in de Derde Nota gezien als een multifunctioneel gebied, waar mensen elkaar als in een ‘knusse huiskamer’ konden ontmoeten. Het stadsbestuur van Groningen is voortvarend met dit ideeëngoed aan de slag gegaan en is hierin een van de voorlopers geweest.

In de vorige periode van de Tweede Nota stond de cityvorming centraal, wat in de praktijk betekende dat de functies, die belangrijk waren voor de stad als geheel, in het centrum gesitueerd moesten worden. Voor de binnenstad hield dit in dat het wonen werd verdrongen door andere functies, zoals winkels en (zakelijke) dienstverlening. Met de Derde Nota werd van ‘bouwen voor de stad’ overgegaan op ‘bouwen voor de buurt’. Dit hield in dat actuele problemen in de buurt werden aangepakt en dat de buurt werd verbeterd voor de zittende bewoners. Om zoveel mogelijk op hun wensen in te kunnen gaan werd de planning aangepast van detailplanning naar procesplanning: de maatschappelijke processen werden begeleid met behulp van flexibele en aanpasbare plannen, gebaseerd op doelstellingen. Er was plaats voor inspraak,

participatie en consensus. De gemeente Groningen heeft voor haar binnenstad begin jaren zeventig een 'Doelstellingennota' opgesteld.

De cityfuncties werden gedecentraliseerd naar complexen elders in stad, zodat de werkgelegenheid voor de stad als geheel wel behouden bleef. Tevens werd hiermee een beperking van het woon-werkverkeer en een optimaal gebruik van het verkeers- en vervoersnet nagestreefd. Want ook op het gebied van het verkeer werd het roer volledig omgegooid. Was in de vorige periode de toegankelijkheid van de functies, die zoveel mogelijk in de binnenstad werden gesitueerd, zo belangrijk dat er ingrijpende reconstructies voor de aanleg van wegen hadden plaatsgevonden, nu werden in veel steden Verkeers Circulatie Plannen (VCP's) ingevoerd, waarmee de ruimte voor het autoverkeer in de binnenstad drastisch afnam en er meer mogelijkheden kwamen voor openbaar vervoer en voetgangers. Het VCP van de stad Groningen heeft landelijk als een primeur en voorbeeld gediend.

Het wonen werd weer belangrijk voor de binnenstad. Deze economisch zwakke functie kreeg in deze periode bescherming tegen de economisch sterkere functies zoals bedrijven en winkels. De ruimte voor woningen werd gevonden door sanering en renovatie van bestaande woningen, gebruik van braakliggende terreinen en door hergebruik van leeggekomen bedrijfspanden en zelfs kerken. Ook werd de grond intensiever gebruikt door de woningdichtheid te vergroten. Omdat de zittende bewoners over het algemeen tot de armste bevolkingsgroepen behoorden, werden er vooral woningen in de sociale sector gebouwd. Voor de stadsvernieuwing waren subsidies beschikbaar: de Interim Saldo Regeling, het latere Stadsvernieuwingsfonds. Ook door middel van Individuele Huursubsidie konden de woningen voor de zittende bewoners betaalbaar blijven.

In 1983 verscheen de landelijke Structuurschets voor de Stedelijke Gebieden. In dit beleidsdocument maakte de overheid een definitief einde aan het overloopbeleid, en daarmee dus ook een einde aan het tweeslachtige beleid van tegelijkertijd zowel overloop als behoud van de steden, dat sinds het begin van de jaren '70 door elkaar heen gelopen had. De overheid wilde streven naar een stedelijke intensivering waarin nabijheid van functies binnen de stad centraal stond.

In de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening (VINO, 1988) werd hierop voortgeborduurd met het compacte-stadbeleid. Hiermee wilde de overheid de uitbreiding van het stedelijke leven zoveel mogelijk in bestaand stedelijk gebied laten plaatsvinden. Het accent verschoof van de 'stadsvernieuwing', met haar nadruk op wonen, naar 'stedelijke vernieuwing': de economische ontwikkeling van (binnen)steden. De steden werden beschouwd als motoren van de economie, en daarom kregen de binnensteden vanaf nu veel (positieve)

---

aandacht. De voorzieningen in de binnensteden moesten intensiever worden gebruikt om zo het functioneren van binnensteden te verbeteren (Seip, 1999).

De komst van mensen met een bovenmodaal inkomen naar de (binnen)stad werd gestimuleerd. Hiervoor moest er een groter aandeel koopwoningen en meer differentiatie in het woningaanbod komen. In de voorgaande periode van de stadsvernieuwing zijn er voornamelijk sociale huurwoningen voor de lage inkomensklassen gebouwd, die niet aan de eisen van de hogere inkomensgroepen voldeden. De opkomst van de yuppies (young urban professionals), een sinds de jaren tachtig steeds groter wordende groep, maakte de overheid bewust van het feit dat ze meer marktgericht, en dus vraaggericht moest werken. De overheid ging samenwerken met particuliere investeerders, om aan de vraag van de hogere inkomensgroepen te kunnen voldoen. De verzelfstandiging van de woningcorporaties was ook een teken van een meer marktgerichte benadering door de overheid.

De benadering van 'meer markt, minder overheid' in de ruimtelijke ordening speelde ook op een hoger niveau dan alleen de bouwactiviteiten. De steden moesten met elkaar de (internationale) concurrentie aangaan. Er wordt niet meer gesproken over werkloosheidscijfers en economische teruggang, maar over de kansen en sterke punten die een stad te bieden had. In dit licht moeten ook de spectaculaire projecten van steden worden gezien om een opvallend nieuw museum, theater of ander gebouw neer te zetten. Dit opvallende gebouw fungeerde als het visitekaartje van de stad, wat een bewijs uitstraalde van bestuurlijke daadkracht en economische vitaliteit. De 'city-marketing' deed zijn intrede.

De Vierde Nota Extra (Vinex, 1990) gaf een nadere uitwerking van de Vierde Nota. Bij de uitvoering van het 'compacte stad-beleid' rees het probleem dat de mogelijkheden voor de verdichting van de steden beperkt waren. Bedrijven waren sinds het einde van de jaren zestig uit de stadscentra vertrokken en hadden open plekken in de binnensteden achtergelaten. Met het stadsvernieuwingsbeleid van de afgelopen jaren waren al veel van deze open plekken weer opgevuld, waardoor er weinig plekken in het bestaande bebouwd gebied over waren. Daarom werd stedelijke groei nu gerealiseerd door een geconcentreerde uitbouw van bestaande agglomeraties, de zogenaamde Vinex-locaties. Op deze locaties was er ruim aandacht voor kortere verplaatsingsafstanden en alternatieven voor de auto.

Kritiek op de Vno en Vinex was er ook. Het voornaamste kritiekpunt was dat er in de plannen te weinig aandacht werd geschonken aan wijzigingen in de omstandigheden: planalternatieven ontbraken. Daarom werd vanaf 1995 een aanpak van onderop nagestreefd. De initiatieven kwamen van provincies en stadsregio's in plaats van vanuit de rijksoverheid. Deze bestuurlijke decentralisatie was al in 1985 begonnen, met

de Wet op de stads- en dorpsvernieuwing, toen grote steden een fonds kregen om naar eigen inzicht beleid te voeren.

In de planning werd geen blauwdruk van de toekomst meer gegeven, maar er werden mogelijkheden voor verschillende ontwikkelingsrichtingen aangegeven, waarin het grondprijisme een meer centrale rol kreeg. Er werd veel aandacht besteed aan de uiteindelijke beeldkwaliteit van de plannen, want de stad moest allure en een levendig cultureel klimaat uitstralen. In Groningen werd dit uitgebeeld in de nota 'In het licht van de stad', waarin een twintigtal bouwplannen van beroemde (buitenlandse) architecten werd gepresenteerd. Ook de inrichting van het openbare gebied werd om deze reden in veel (binnen)steden aangepakt.

In aansluiting op de gedachte 'meer markt, minder overheid' komt sinds de jaren negentig publiek-private samenwerking (PPS) steeds meer voor. Dit is een samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven om gezamenlijk projecten te ontwerpen, te financieren, te bouwen en eventueel te exploiteren. Het voordeel voor de overheid is dat, tegen lagere kosten, een aantal voor het algemeen maatschappelijk belang nodige investeringen wordt gedaan. Het voordeel voor het bedrijfsleven is, dat de marges waarbinnen zij haar activiteiten kan ontplooiën, door de overheid iets worden opgerekt. Zo heeft de samenwerking voor beide partijen voordeel.

4.4 Maatschappelijke processen en lokaal Gronings beleid

Het nationale beleid, zoals hierboven besproken, speelde vooral vanaf de Tweede Wereldoorlog een grote rol. De gemeentelijke plannen hebben ook een grote invloed op de ruimtelijke ordening. Dat begon al in de middeleeuwen, met regelgeving omtrent brandveiligheid en welstand van hoofdstraten. In deze paragraaf worden de gemeentelijke plannen vanaf eind 19^e eeuw besproken, die van invloed zijn (geweest) op (het zuidelijke deel van) de binnenstad van Groningen. In het gemeentelijke beleid is het hierboven besproken nationale beleid weer terug te vinden.

In 1875 maakte Rijksingenieur F.W. van Gendt een schets van de ontmanteling, waardoor de stad aan alle kanten kon worden uitgebreid. Zo kwam er aan de oostkant van de stad ruimte voor het Academisch Ziekenhuis en werd in het noordwesten het Noorderplantsoen aangelegd. In het zuiden verrees een villawijk, zodat de beter gesitueerden de overvolle (binnen)stad konden verlaten.

De Woningwet van 1901 verplichtte gemeenten met meer dan 10.000 inwoners om bestemmingen van de gemeentelijke uitbreidingen vast te leggen in een plan van uitbreiding. De gemeente Groningen heeft in de

---

hierop volgende jaren meerdere uitbreidingsplannen voor haar grondgebied gemaakt. Deze plannen zijn gericht op de locaties van nieuwe uitbreidingswijken om de bevolkingsgroei op te vangen en daarom wordt daarin niets geregeld wat betreft de binnenstad. Wel blijkt uit het Uitbreidingsplan van 1938 (het plan Bloemers-Schut) dat de bereikbaarheid van het centrum met (brede) wegen gewaarborgd werd (Hurenkamp, 1995). Hierbij waren in het zuidelijk deel van de binnenstad vooral de Hereweg en de Verlengde Oosterstraat/ Rademarkt belangrijk. Ook de weg naar het zuiden vanaf het Emmaplein was hier al op ingetekend.

Na de Tweede Wereldoorlog werd voor de binnenstad een wederopbouwplan gemaakt door Granpré-Molière. In dit plan werd de Grote Markt autovrij gemaakt en zou de gemeentelijke administratie verspreid moeten worden over kleinere en beter inpasbare locaties om het centrum heen. Deze uitgangspunten zouden in de komende jaren verlaten worden en pas in het begin van de jaren zeventig weer actueel worden (Hurenkamp, 1995).

In de jaren vijftig en zestig groeide de welvaart en de economie. Dit werd weerspiegeld in het gemeentelijke ruimtelijke ordeningsbeleid, dat gericht op een 'moderne' presentatie, stedelijke grootschaligheid en vernieuwing door reconstructie. De hoogbouw aan het Hereplein is hier een goed voorbeeld van (zie Afbeelding 5). In het structuurplan van 1961 ging men uit van 265.000 inwoners in de gemeente Groningen in het jaar 2000. In het ontwerpstructuurplan van 1969 werd op deze optimistische visie voortgeborduurd. Tot nu toe waren de geplande stadsuitbreidingen concentrisch, met de Grote Markt als (toegankelijk) middelpunt. In het ontwerp-structuurplan van 1969 werd hier van afgeweken, met de invoering van de 'gebundelde deconcentratie'. Hierin gaat de gemeentelijke overheid uit van de 'sectorenstad': de concentrische uitbreidingen werden gespleten door middel van groene scheggen en de voorzieningen werden gelijkmatig over de stadsdelen verspreid. De

Afbeelding 5: Hereplein, jaren '60 hoogbouw

economie en de bereikbaarheid van de binnenstad voor verkeer stonden hierin centraal. Zo wordt het Gedempt Zuiderdiep geheel geasfalteerd, om ruim baan aan het verkeer te geven (zie Afbeelding 6).

Afbeelding 6: het Gedempt Zuiderdiep in de jaren '60: ruim baan voor het verkeer (bron: Bond Heemschut)

Het ontwerp-structuurplan van 1969 was opgesplitst in twee delen, een plan voor de binnenstad en een voor de rest van de stad. Deze waren bijna helemaal gereed toen bij de verkiezingen van 1970 een nieuwe gemeenteraad werd gekozen, die zeer rood (links) van kleur was. Dit, in combinatie met een teruggang in de groei van de stedelijke bevolking en de economie, zorgde voor weer een omslag in de plannen. Bij de nieuwe plannen werd uitgegaan van een hiërarchische voorzieningenstructuur, waarbij de voorzieningen in het centrum bleven en afgestemd werden op de gehele stad en de regio. De voorzieningen in wijken en buurten mochten alleen een wijkfunctie hebben. Het model dat de gemeente hierbij voor ogen had was 'de compacte stad', waarin het stedelijk grondgebied volledig en zo geconcentreerd mogelijk werd gebruikt. Hiermee was weer teruggekeerd naar het aloude concentrische model.

Het structuurplan van 1969 voor de rest van de stad werd alsnog, na bovenstaande wijzigingen, zo spoedig mogelijk vastgesteld. De gemeente wilde de binnenstadspullen echter grondig wijzigen en baseren op van tevoren op te stellen 'Doelstellingnota'. Deze 'Doelstellingnota' verscheen in 1972. Hierin was

---

vastgelegd dat het plan een proceskarakter moet krijgen en zodat het continu aangepast kan worden aan de wisselende omstandigheden. Ook werd er veel aandacht besteed aan inspraak voor de bevolking en belangengroepen, zowel tijdens de planvorming als de beslissingsprocedure. Groningen was qua tijdstip koploper met het nieuwe beleid en kreeg daarom een voorbeeldfunctie, dat is veel steden is nagevolgd (Van der Cammen en De Klerk, 1996).

De belangrijkste doelstelling voor de binnenstad was de versterking van de ontmoetingsfunctie. “In het stadscentrum is te allen tijde en voor uiteenlopende mensen en groepen van mensen plaats voor feesten, herdenkingen, manifestaties, demonstraties en akties. Men moet er in de zon kunnen zitten, duiven kunnen voeren, naar de regen kunnen luisteren. Er moeten plekken zijn voor straattoneel, het leger des heils, de kermis, de markt, een postzegelbeurs. Het moet aanleiding geven tot zowel uitbundigheid als bezinning.” (Doelstelling binnenstad Groningen, p. 18). De belevingswaarde van het centrum moest versterkt worden door middel van het behoud van waardevolle stedenbouwkundige structuren, stadsvernieuwing, restauratie van monumenten en beeldbepalende panden en een goede kwaliteit van de openbare ruimte. Het toverwoord bij dit alles is ‘de menselijke schaal’, oftewel kleinschaligheid. Een goed voorbeeld is het Gedempt Zuiderdiep, dat opnieuw werd ingericht (zie Afbeelding 7).

Afbeelding 7: het Gedempt Zuiderdiep in de twintigste eeuw: aangepast aan de menselijke maat

Eind 1975 verscheen het Stedebouwkundig Plan. In dit plan gaf de gemeente aan wat zij, uitgaande van de huidige toestand en de gekozen doelstelling, de wenselijke ontwikkeling van de binnenstad vond. Het stedebouwkundig plan was een planologisch instrument, dat alleen nog maar juridisch vertaald moest worden om de rechtskracht van een (uitgewerkt) bestemmingsplan te krijgen (Stedebouwkundig deelplan, p. 4). In 1976 was dan (eindelijk) het Bestemmingsplan Binnenstad Groningen gereed. De binnenstad kreeg een multifunctioneel karakter voor (nieuw stedelijk) wonen, werken en recreëren en werd het functionele zwaartepunt voor stad en omgeving.

In 1976 verscheen ook het Verkeerscirculatieplan (VCP). In dit plan werd het doorgaande verkeer uit de binnenstad geweerd. De binnenstad werd opgedeeld in vier sectoren, die alleen buitenom, via de diepenring met elkaar verbonden waren. Dit om meer ruimte te geven aan voetgangers zodat de ontmoetingsfunctie van de binnenstad werd vergroot, geheel conform de 'Doelstellingennota 1972'.

In 1979 werd de binnenstad-zuid aangewezen als stadsvernieuwingsgebied. In het kader hiervan werd het 'Stedebouwkundig deelplan binnenstad-zuid' (1981) gemaakt. Ook bij de totstandkoming van dit plan hebben buurtbewoners kunnen participeren. Qua binnenstadsbeleid sluit het zo goed mogelijk aan bij de doelstellingen van het Bestemmingsplan Binnenstad Groningen uit 1976.

In 1986 verscheen er weer een Structuurplan. Dit maakte een einde aan de kleinschaligheid (nu ineens 'kneuterigheid' genoemd) van de jaren zeventig. Versterking van de regionale economische centrumpositie en verbetering van het woon- en leefmilieu in stad en regio stonden vanaf nu voorop. Het draagvlak voor voorzieningen in de stad moet verbreed worden en de werkgelegenheid verbeterd. Fysieke slijtage en verlies van functies moet worden tegengegaan. Schaalvergroting, innovatie en modernisering waren noodzakelijk (Gemeente Groningen, 1986). Dit uitte zich in het realiseren van grote en moderne gebouwen, zoals het PTT-gebouw bij het station en het provinciehuis in de binnenstad. Particuliere investeerders moesten worden aangemoedigd. In het structuurplan werden een aantal gebieden aangewezen die bepalend en kansrijk waren voor de gewenste ontwikkelingen in de stad. De binnenstad en de zone langs het Verbindingskanaal waren hier twee van.

In 1989/1990 verscheen het Plan van Aanpak voor de Binnenstad. De doelstelling van het Structuurplan van 1986 werd hierin uitgebreid met twee (sub)doelstellingen: het vergroten van de multifunctionaliteit van de binnenstad en het bevorderen van de 'leefbaarheid' van de binnenstad, dat wilde zeggen: het creëren van een zo aangenaam mogelijk woon-, werk- en verblijfsklimaat. Bij het realiseren van deze doelstellingen was er veel aandacht voor ruimtelijke en cultuurhistorische waarden. Het bijzondere was dat deze

---

doelstellingen, weliswaar in iets andere bewoordingen, veel overeenkomst vertoonden met de doelen uit de Doelstellingennota van 1972. Dit betekent niet dat er niets was bereikt sinds de jaren zeventig, het grote verschil zat in de veranderde maatschappelijke omstandigheden en een nieuwe manier van aanpakken. Zo werd er nu veel meer ingezet op publiek-private samenwerking (PPS). Dit betekende een meer regisserende rol voor de overheid, in plaats van alleen maar uitvoerend, en ook een integrale aanpak van de problemen.

In 1993 verscheen de nota Binnenstad Beter, een nadere uitwerking en aanvulling van het Plan van Aanpak. Het was schipperen tussen een aangenaam verblijfsklimaat in de binnenstad en een goede bereikbaarheid. Toenemende automobiliteit en milieuhinder maakten maatregelen noodzakelijk. De voetgangers, fietsers en het OV kregen meer de ruimte, het autovrije gebied in het stadshart moest worden uitgebreid en een deel van de binnenstad moest autoluw worden gemaakt. Het autoverkeer werd opgevangen in parkeergarages in en rond de binnenstad en Parkeer- en Pendel terreinen langs de ringweg. De detailhandel was gestagneerd, en daarom moest het winkelaanbod worden verbreed en meer over de binnenstad worden uitgespreid. Eveneens werd de aantrekkingskracht van het winkelapparaat vergroot door uitbreiding van het winkelwandelgebied en het creëren van aantrekkelijke looproutes vanaf de entreegebieden. Tot slot besteedde deze nota aandacht aan de herinrichting van de openbare ruimte. Het doel was een uitstraling van rust en ruimte door middel van een eenvoudige, maar mooie en duurzame inrichting. Alleen op enkele karakteristieke plekken zou het eigen karakter worden geaccentueerd (de singels, het Gedempt Zuiderdiep) en op enkele opvallende plekken zou een grote mate van vrijheid in ontwerp komen, zodat ze herkenbaar waren (Hereplein).

Het structuurplan van 1996, getiteld: de stad van straks, Groningen in 2005, had dezelfde hoofddoelstelling als het vorige Structuurplan. Was het vorige Structuurplan hierbij meer gericht op de bestaande stad, en dan met name de binnenstad, dit nieuwe structuurplan richtte zich vooral op de structuur van de stad als geheel en op de randen van de stad. De gewenste economische ontwikkeling vereiste o.a. een goede bereikbaarheid van de bedrijfsterreinen en van de binnenstad. Uit milieu- en bereikbaarheidsoverwegingen zou getracht worden het autogebruik te beperken. Voor mensen die de voorkeur aan stedelijk wonen gaven, zou worden voorzien in een zo groot mogelijke variatie aan woonmogelijkheden. Wat betreft het milieubeleid stond een duurzame stedelijke ontwikkeling centraal. Het 'compacte stad-beleid' werd ook voortgezet, dit om de samenhang in de stad te versterken en om de voorzieningen te ondersteunen.

In 2002 verscheen de nota Hart in de stad, een discussienota over de toekomst van de binnenstad. Het benutten en versterken van de uniciteit (in nationaal opzicht), multifunctionaliteit en ontmoeting waren de

belangrijkste speerpunten van het uitgestippelde beleid. Een actieve en ontspannen binnenstad (winkels, horeca, theater, museum, werk, kantoren), een bewoonbare binnenstad, een bereikbare binnenstad (voorrang voor voetgangers, fietsers en het OV) en een gastvrije binnenstad (parkeergelegenheid, informatievoorziening) waren hierbij de strijdkreten.

In al deze gemeentelijke nota's zijn een aantal steeds weer terugkerende thema's te ontdekken. Over sommige thema's verschillen de nota's nogal, bijvoorbeeld de voorzieningen: wel of niet in concentreren de binnenstad, en de schaal: van grootschalig naar de menselijke maat en weer terug. Andere thema's zijn (sinds de jaren zeventig) min of meer constant, zoals multifunctionaliteit, een goede bereikbaarheid (vooral voor voetganger, fiets en OV, maar daarbij ook ruimte aanreikend voor auto's en bevoorrading van winkels) en leefbaarheid. Sinds halverwege de jaren tachtig springt de nadruk op economie en werkgelegenheid in het oog, zoals dit ook in de jaren vijftig en zestig het geval was.

Hoofdstuk 5: Historie van stad en binnenstad-zuid

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de historie van de stad Groningen in vogelvlucht beschreven, daarna wordt ingezoomd op de historie van het zuidelijke deel van de binnenstad, waar dit onderzoek heeft plaatsgevonden.

5.2 De stad Groningen¹²

De stad Groningen, een stad van meer dan duizend jaar oud, heeft altijd een centrale rol in het noorden van Nederland gespeeld. Gelegen op de noordelijke punt van de Hondsrug was het de enige verbinding tussen het Drents Plateau en het Hogeland, het zeeleigebied van Noord-Groningen. In de middeleeuwen ontwikkelde de stad zich tot stapelmarkt van het omringende platteland, de 'Ommelanden'. Veel goederen, zoals graan en later ook veen, werden verplicht via de stad verhandeld. Voor deze handel werden veel pakhuizen gebouwd en wegen, maar vooral ook kanalen richting de stad aangelegd. De handel heeft, vooral in de 15^e eeuw, de stad veel rijkdom gebracht.

Het omringende platteland was niet alleen in economisch opzicht ondergeschikt aan de stad. Ook in politiek, militair en religieus opzicht vervulde de stad al in de 12^e eeuw een belangrijke rol. De stad ontwikkelde zich als hoofdplaats van de Ommelanden. Deze status werd ook weerspiegeld in het feit dat de rechtbank zich in de stad bevond, waar ook recht werd gesproken over Ommelander zaken. Verder was de stad voor een groot deel omwijd. In 1614 werd in de stad de Groninger Academie gesticht. Hiermee werd Groningen, naast handels- en bestuurscentrum, ook een centrum voor de wetenschap. Op politiek gebied bewandelde de stad lange tijd haar eigen weg. Hier kwam pas met de instelling van het Koninkrijk der Nederlanden een einde aan. Vanaf die tijd kreeg het landelijk centraal langzamerhand een steeds grotere invloed.

In de 19^e eeuw groeide de bevolking van de stad zeer snel. De stad had overigens al een tamelijk groot inwoneraantal; in 1795 had de stad 23.770 inwoners en was daarmee de zesde stad van Nederland (Kooij, 1987, p. 5). De snelle bevolkingsgroei werd veroorzaakt door een aantal factoren. Ten eerste de aanleg

---

¹² Deze paragraaf is gebaseerd op Duijvendak en De Vries (2003), Hurenkamp (1995) en Kooij (1987), tenzij anders vermeld.

van riolering en waterleiding en de toepassing van nieuwe geneesmiddelen, waardoor de (kinder)sterfte lager werd. De bevolkingsgroei werd ook gestimuleerd door het op gang komen van de industrialisatie met haar zuigende werking van de stad. Deze immigratie naar de stad werd extra bevorderd door de depressie in de landbouw (Smook, 1984). Door al deze ontwikkelingen had de stad in 1900 een inwoneraantal van 67.500, (nog steeds) de zesde stad van Nederland.

Van grootscheepse industrialisering was in Groningen echter geen sprake. Toch kwamen er wel een aantal ondernemingen tot bloei, zoals de uitgeverijen, de suiker-, rijwielen- en de confectie-industrie. Ook de handel floreerde: de graanproductie werd in het midden van de 19^e eeuw zo omvangrijk, dat de prijs van het binnenlandse graan in de Groningse Korenbeurs werd bepaald. Ondanks deze positieve ontwikkelingen verpauperde een groot deel van de Groningse bevolking in de 19^e eeuw.

Door de bevolkingsgroei en de schaalvergroting in de industrie en handel, maar ook de ontwikkelingen in het onderwijs en de wetenschap, had de stad steeds meer ruimte nodig. De mogelijkheid tot uitbreiding van het stedelijk grondgebied werd mogelijk gemaakt door de Vestingwet van 1874. Door wijzigingen in de oorlogstechniek hadden de vestingwerken hun vroegere functie verloren en mochten worden geslecht. Door twisten tussen stad en Rijksdomeinen over het eigendom van de grond werd pas in 1878 met de ontmanteling begonnen. Door de ontmanteling kwamen rondom de stad ruime terreinen vrij. Aan de oostkant werd het academisch ziekenhuis gebouwd, aan de noordwestzijde werd het Noorderplantsoen aangelegd en in het zuiden werden singels aangelegd waar mooie huizen en villa's van allure verrezen.

In het begin van de 20^e eeuw kon de stad Groningen zijn verzorgende functie voor de Ommelanden verder verstevigen. De industriële verwerking van agrarische producten (aardappelmeel, suiker, strokarton en tabak) bracht veel werkgelegenheid in de stad. De stedelijke bevolking bleef groeien, in de periode 1900-1940 verdubbelde zij tot ruim 123.000, en daarom werd het stedelijk grondgebied uitgebreid voor de bouw van nieuwe wijken. Langzamerhand kreeg de 'oude stad' zo steeds meer de functie van 'binnenstad': het gebied waarbinnen zich de centrale stedelijke functies bevinden.

Afbeelding 8: de stad Groningen in 2005 (bron: Groninger Cartografie, Winsum)

Het proces van uitbreiding heeft zich vooral na de Tweede Wereldoorlog versneld voorgedaan, waardoor uitgestrekte nieuwe woonbuurten zijn verrezen (zie Afbeelding 8). Hierdoor werd de positie van de binnenstad als spin in het web verder versterkt. Tegenwoordig is Groningen een belangrijk stedelijk centrum in het noorden van Nederland. Veel van de belangrijke stedelijke en regionale voorzieningen bevinden zich in de stad, zoals bijvoorbeeld het Provinciehuis, de Rechtbank, de Rijksuniversiteit en twee grote ziekenhuizen, waarvan één academisch ziekenhuis.

5.3 Het zuidelijk deel van de binnenstad van Groningen

Het deel van de stad Groningen waar dit onderzoek heeft plaatsgevonden, is het zuidelijke deel van de binnenstad¹³. De binnenstad van Groningen is het gebied dat door de diepenring wordt ingesloten (met ander woorden: door grachten wordt omringd)¹⁴. Op de huidige plattegrond van de binnenstad (zie **Error! Reference source not found.**) wordt het onderzochte gebied in het noorden begrensd door de Reitemarkersrijge, het Gedempt Zuiderdiep en het Gedempt Kattendiep, in het oosten door het Schuitendiep en de Winschoterkade, in het zuiden door het Verbindingskanaal en in het westen door de Zuiderhaven.

Afbeelding 9: de binnenstad van Groningen (bron: Groninger Cartografie, Winsum)

¹³ De term binnenstad is niet altijd gelijk aan het stadscentrum. Het stadscentrum is een functioneel begrip, en kan in de loop der tijd van plaats wijzigen. De binnenstad is een morfologisch begrip, het is het deel van de stad dat het oudst is en waar vanuit de rest van de stad is gegroeid (Schuiling et.al., 1990).

¹⁴ De laatste jaren worden ook delen van de stad buiten de diepenring tot de 'binnenstad' gerekend. Dit verschilt echter per onderzoek.

5.3.1 De middeleeuwen tot de ontmanteling

De middeleeuwse stad was ommuurd en is nog steeds herkenbaar aan de diepenring. In de periode 1469-71, met de vernieuwing van de verdedigingswerken, kwam de noordelijke helft van het onderzoeksgebied voor het eerst binnen de grenzen van de stad te liggen. Ter hoogte van de huidige binnensingels en de Coehoorn- en Ganzevoorsingel werd een aarden wal opgericht (Lepage, 1994). In deze wal werden de buitenste Herepoort en Oosterpoort aangebracht. Die stonden in het verlengde van de Here- en Oosterpoort, die zich in de oude muur bevonden aan het einde van de gelijknamige straten. Dit hield in dat de Rademarkt en de Hereweg, onderdeel van de twee zuidelijke toegangsroutes tot de stad, zich binnen de beschermende aarden wal tot drukke straten c.q. markten konden ontwikkelen. In 1517 werd de Steentilpoort gebouwd, waardoor ook de Steentilstraat onderdeel werd van een toegangsroute tot de stad, en wel richting het oosten. In 1526 werd de Papenbrug over het Zuiderdiep aangelegd. Hiermee werd de bereikbaarheid van de zuidwesthoek van de stad verbeterd.

Bij de vernieuwing van de vestingwerken in 1608-1624 werd de stad aan de zuidzijde niet uitgelegd. De bastions werden aangelegd op de plek van de huidige singels en het Verbindingskanaal. Tot de ontmanteling 1878 zouden zij hier blijven liggen (Lepage, 1994). Doordat het gebied binnen de bastions kwam te liggen, kreeg het stratenpatroon een definitieve status. In deze periode was dit gebied bebouwd met kleine woningen en werkplaatsen, gegroepeerd rond open binnenterreinen. In 1698 werd de Linie van Helpman aangelegd, waardoor de Oosterweg afgesneden werd (Lepage, 1994). Hierdoor gaf vanaf dat moment alleen de Hereweg vanuit het zuiden toegang tot de stad.

In de loop van de 19^e eeuw nam het aantal inwoners van de stad snel toe. De bevolkingsgroei werd in eerste instantie opgevangen door verdichting: open terreinen in de stad werden volgebouwd met kleine huisjes aan stegen en gangen (Ligtenberg en Smook, 1992). Hierdoor ontstond een chaotische verkavelingsstructuur (Provoost en Vanstiphout, 1991). In de schaduw van de vestingwal woonden, dicht opeengepakt, de armste Groningers. Vooral het gebied ten zuiden van het Zuiderdiep, het Oude Bosch, was berucht. "Bij het horen van dien naam verres voor elken Groninger een beeld van armoede en groot was het aantal stadgenoten, dat het Oude Bosch slechts bij gerucht kende doch nimmer een voetstap in de steegen en straatjes dier buurten van het armste proletariaat had gezet" (Ligtenberg en Smook, 1992, p. 16).

5.3.2 De ontmanteling

In 1875 maakte Rijksingenieur F.W. van Gendt een schets van de ontmanteling, die als basis van de onderhandelingen tussen stad en Rijk dienst deed. Omdat het stadsbestuur het prestige van de stad wilde

verhogen, werd de Haagse architect B. Brouwer uitgenodigd om een gedetailleerde stedenbouwkundige invulling te maken van het globale plan van Van Gendt (Ligtenberg en Smook, 1992) (zie Afbeelding 11). Aan de zuidrand van de stad werd een chique representatieve woonruimte gecreëerd, met villa's en veel groen, om de beter gesitueerden aan de stad te binden (zie Afbeelding 10). Een 'schoon' plan van uitleg voor de zuidrand van de stad was tevens belangrijk, omdat dit het 'gezicht' van Groningen was (Ligtenberg en Smook, 1992, p. 38-39). Brouwer had in 1878 het gedetailleerde plan van uitleg gereed, dat ondanks een afwijzing door het Rijk, toch grotendeels werd uitgevoerd

Afbeelding 11: Plan van aanleg en uitbreiding van B. Brouwer, 1878 (bron: Van der Beek, 1990)

Afbeelding 10: Luxe woonhuizen aan de Heresingel in 1899 (bron: Ligtenberg en Smook, 1992)

In de periode van de ontmanteling werden het Zuiderdiep en het Kattendiep gedempt. Tegelijkertijd werd het Verbindingskanaal gegraven, als verbinding tussen het pas voltooide Eemskanaal en het Noord-Willemskanaal, met in het midden een zwaairom voor de schepen. Tevens werd de zuidoostelijke hoek van de vestinggracht omgevormd tot de Oosterhaven. Het Verbindingskanaal vormt de zuidgrens van het onderzoeksgebied.

Als gekeken wordt naar de geschiedenis van de wijk, dan is het plan van Brouwer toch wat eigenaardig (Hurenkamp, 1995). Als hoofdruimte wordt het Hereplein (zie Afbeelding 12) aangelegd, dat aansluit op de eeuwenoude toegangsweg, een logische keuze. Het Emmaplein sluit via de Stationsstraat wel aan op het Zuiderdiep, maar daar loopt het 'dood'. Er is geen verbinding vanaf daar met belangrijke stedelijke ruimten als de Vismarkt. Doortrekking van de Ubbo Emmiusstraat had meer voor de hand gelegen als een directe relatie tussen de Vismarkt (via de Folkingestraat) en het station. Deze verbinding is uiteindelijk in 1994, met de bouw van het Groninger Museum, tot stand gekomen. Hoewel alleen bestemd voor voetgangers en fietsers, wordt van deze route tegenwoordig zeer veel gebruik gemaakt (zie Afbeelding 13).

Afbeelding 12: Hereplein ± 1906 (bron: Schuitema Meijer, 1987)

Afbeelding 13: de Ubbo Emmiusstraat is tegenwoordig erg druk met voetgangers en fietsers

In het plan van Brouwer was de Verlengde Oosterstraat, van oudsher een belangrijke toegangsroute, slechts behandeld als een stadsentree van secundair belang, met alleen maar een zeer smalle brug over het Verbindingskanaal. De keuze van Brouwer voor de locatie van pleinen had wellicht meer te maken met de symmetrie in het singelgebied zelf, dan met aansluiting op de historisch gegroeide stedelijke hoofdstructuur (Hurenkamp, 1995). Met dit plan werd het treinstation, dat in 1866 buiten de omwalling was gebouwd, wel beter bereikbaar. Men kon zowel over de nieuw aangelegde Herebrug als de, eveneens nieuwe, Emmabrug het station bereiken.

5.3.3 Na de ontmanteling tot heden

Op de kaart in bijlage 3 is de bouwgeschiedenis van de zuidelijke deel van de binnenstad van Groningen te zien. Er zijn enkele panden van vóór 1878, het jaar van de ontmanteling. Deze panden zijn vooral te vinden in het oostelijke gebied, rond de Steentilstraat, Kosterengang en Rademarkt. Het Gasthuis aan de Rademarkt is het oudst en stamt uit 1517. Het westelijke gebied was tot de ontmanteling een gebied met een overwegend arme tot zeer arme bevolking, daarom is de oude bebouwing in dit deel geheel verdwenen.

In de periode 1878 tot 1905 is er veel gebouwd in het onderzochte gebied, vooral in het vrijgekomen gebied waar zich voorheen de vestingwal bevond. Daar zijn de singels aangelegd, waaraan villa's en riant woonhuizen verrezen. De sloppenwijk het 'Oude Bosch', waardoorheen de Stationsstraat in 1880 was aangelegd, verdween en grote delen van de binnensingels en de Stationsstraat werden (opnieuw) bebouwd. In de jaren van 1905 tot de Tweede Wereldoorlog heeft de wijk wat minder grote ingrepen ondergaan. De nieuwbouw betrof over het algemeen vervanging van individuele panden. Alleen in de Driemolendrift is begin jaren veertig een hele rij beneden- en bovenwoningen tot stand gekomen. Tevens is in deze periode het RO/EZ-gebouw van de gemeente aan het Gedempt Zuiderdiep gerealiseerd, en een imposant bankgebouw aan de Herestraat, hoek Herebinnensingel.

Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog vonden in de stad hevige gevechten plaats om de stad te bevrijden. Deze strijd liet ook in het zuiden van de binnenstad behoorlijke littekens na, veel panden waren zodanig beschadigd dat ze moesten worden afgebroken. In het zuidelijke deel van de binnenstad gold dit bijvoorbeeld voor de westelijke hoek Ubbo Emmiusstraat/ Ubbo Emmiussingel, de westelijke hoek Ubbo Emmiussingel/ Phebenstraat en de noordoostkant van het Hereplein. De wederopbouw van deze panden vond vooral in de jaren '50 en '60 plaats, de jaren van reconstructie en cityvorming. Dit is goed te zien aan het hoge flatgebouw met op de begane grond een hotel en kantoorruimte voor een bank, dat aan de noordoostkant van het Hereplein is verrezen (zie hoofdstuk 4, Afbeelding 5). In deze periode vond ook op

---

andere plekken schaalvergroting plaats. Zo werden voor de bouw van het politiebureau aan de Rademarkt drie historische bouwblokken met veelal slechte woningen en bedrijfspanden weggesaneerd ten gunste van grootschalige stedelijke voorzieningen (zie Afbeelding 14).

Afbeelding 14: (links) de drie bouwblokken uit 1961 die (rechts) onder het politiebureau verdwenen zijn

In de jaren vijftig werd de snelweg naar het zuiden (via Assen) aangelegd. Voor deze weg werd het Emmaviaduct gebouwd, zodat het verkeer rechtstreeks de stad in- en uit kon rijden. Het Emmaplein werd hierdoor een belangrijke verkeersader. De aanleg van een snelweg tot (bijna) hartje stad paste in het beeld van binnensteden in die tijd: in de binnenstad bevonden zich functies die voor een groot gebied van belang waren, daarom moest de binnenstad goed bereikbaar zijn voor alle verkeer.

De jaren zeventig brachten, met de stadsvernieuwing, een ommekeer in het denken over binnensteden. In plaats van bouwen voor de stad werd bouwen voor de buurt populair. Dit betekende vooral nieuwbouw waarin het wonen, in plaats van de voorzieningen, de boventoon voerde. Het bouwblok Herepoortenmolenlift/ Kleine Raamstraat/ Coehoornsingel is hier een goed voorbeeld van: dit blok bestaat aan twee zijden uit niet al te grote woningen. Aan de zijde van de Kleine Raamstraat is ruimte voor kleine ondernemingen gerealiseerd, met daar boven woonruimte. Onder het complex is een parkeergarage voor bewoners gerealiseerd.

Ook in de jaren tachtig zijn er nog veel projecten in het kader van de stadsvernieuwing uitgevoerd. Bijvoorbeeld in de Moeskersgang en de Jonkerstraat, waar oude, slecht onderhouden en vaak zeer kleine woningen werden vervangen door nieuwbouwwoningen. Een ander groot project waar veel verkrotte panden voor moesten wijken was de bouw van Minerva, een schoolgebouw voor hoger kunstonderwijs. Dit pand werd als 'afsluiting' van het Gedempt Zuiderdiep neergezet.

De jaren negentig brachten nieuwe ideeën over bouwen in de stad. Er werden duurere woonhuizen gebouwd, omdat daar behoefte aan bleek te zijn. De architectuur werd meer opvallend, omdat een opvallend gebouw bij kon dragen aan het beeld van de stad als geheel. Hét voorbeeld is natuurlijk het Groninger Museum, maar er zijn nog andere voorbeelden. De flatgebouwen aan de zuidzijde van de Praediniussingel zijn opvallend vormgegeven en bevatten appartementen in de hogere prijsklasse (zie Afbeelding 15). Ook de woningen aan de Prinsenstraat zijn van moderne architectuur en wat ruimer en duurder dan de woningen die in de tijd van de stadsvernieuwing werden gebouwd. Zie bijlage 5 voor een foto-impressie van het onderzochte gebied.

Afbeelding 15: luxe appartementen aan de Praediniussingel (gebouwd in 1996)

Hoofdstuk 6: Functieveranderingen nader bekeken - het wonen

6.1 Inleiding

Vanaf dit hoofdstuk tot en met hoofdstuk 9 worden de verschillende functies besproken. De vier hoofdstukken zijn als volgt ingedeeld: wonen, werken, detailhandel en voorzieningen. In elk hoofdstuk wordt eerst ingegaan op de algemene ontwikkelingen die betrekking hebben op die functie. Overheidsbeleid komt hier ook in naar voren, maar daar was eerder al uitgebreid over te lezen, in hoofdstuk 4. Vervolgens wordt in elk hoofdstuk de specifieke situatie per functie in het onderzochte gebied bekeken¹⁵.

6.2 De ontwikkeling van het wonen in de Nederlandse binnensteden

In de tweede helft van de 19^e eeuw was in de oude steden het wonen sterk vermengd met andere functies, overall in de binnenstad bevonden wonen en werken zich door elkaar. Ook rijk en arm waren gelijkmatig over de stad verdeeld. De gegoede klasse woonde in statige huizen langs de hoofdstraten, de lagere klassen woonden in de dwarsstraten, tussen de koetshuizen en langs de stadsmuren (Smook, 1984). Door de bevolkingsgroei van de afgelopen decennia was de binnenstad zeer dicht bebouwd geraakt. Bijna alle open plekken waren bebouwd met eenkamerwoningen aan smalle stegen voor de lagere klassen (Ligtenberg en Smook, 1992). Soms woonden rijk en arm zelfs in hetzelfde huis, in dat geval woonden de armen in een kelderwoning onder het grote pand.

Bij de uitbreiding van steden (bij de ontmanteling of in de stedelijke randzone) aan het einde van de 19^e eeuw ontstonden voor het eerst woongebieden waar zo weinig andere functies worden toegelaten, dat er sprake was van een zekere monofunctionaliteit. Deze ontwikkeling werd versterkt door de Woningwet die in 1902 in werking trad. Aanleiding voor deze wet was de slechte volkshuisvestingssituatie van de minder bedeelden en daarom lag het accent van deze wet op eisen met betrekking tot sanitair en grootte van de woning en gaf het de mogelijkheid tot onbewoonbaarverklaring en onteigening (Van der Cammen & De Klerk, 1996).

---

¹⁵ In dit en in volgende hoofdstukken wordt het woord ‘onderzoekseenheid’ soms vervangen door het woord ‘pand’, vooral om de leesbaarheid te vergroten. In hoofdstuk 3, paragraaf 3.2 is uitgelegd dat een pand en een onderzoekseenheid echter niet altijd hetzelfde zijn.

Deze wet regelde daarnaast ook de financiering van de 'woningwetbouw'. Door de inhoud van deze wet en de beschikbaarheid van overheidsgelden uitsluitend voor woningbouw ontstonden meer monofunctionele woongebieden. Deze woongebieden bevonden zich zowel in de binnenstad, waar gebieden na sanering werden gereconstrueerd, als buiten de binnenstad, waar gebieden vooral nieuw werden ontwikkeld. De wet bood gemeenten namelijk ook de mogelijkheid om uitbreidingsplannen voor hun grondgebied te maken (Van der Cammen & De Klerk, 1996). Tot de Tweede Wereldoorlog bleef de sociale woningbouw echter relatief kleinschalig en was er ook sprake van een groot aandeel particuliere bouw (De Vreeze, 2001, Smook, 1984).

Doordat er voor de steden meer mogelijkheden kwamen tot uitbreiding, kon het proces van centrumvorming plaatsvinden. De bevolking verliet de veelal overbezette woningen in de oude centra en vestigde zich in de buiten de 'oude stad' gelegen wijken. Een deel van de panden in de oude centra die voorheen voor bewoning werden gebruikt kregen een andere bestemming. Door deze ontwikkelingen nam de bevolking in de oude centra langzaam af. Dit betekent dat het centrum specifieke functies kreeg in samenhang met de zich uitbreidende stad. De 'oude stad' werd langzaam maar zeker 'de binnenstad'.

Na de Tweede Wereldoorlog heerste er grote woningnood en daarom richtte de nationale overheid zich vanaf 1948 tot ver in de jaren zestig op het opvoeren van het aantal gebouwde woningen per jaar (Van der Cammen & De Klerk, 1996). De woningbouwproductie werd gestandaardiseerd en er verrezen vele nieuwe woonwijken rond de steden (De Vreeze, 2001). Vooral in de jaren zestig, de periode van economische hoogconjunctuur, verlieten veel mensen de binnenstad en gingen in deze nieuwe woonwijken wonen. Het waren vooral de gezinnen met kinderen (Den Draak, 1979) die op zoek waren naar meer ruimte in de buitenwijken. Ze werden aangetrokken door de ruime woningen en de goede kwaliteit van het woonmilieu in de nieuwe woonwijken.

Het toenemende autobezit (tussen 1960 en 1971 van 0,5 naar 2,5 miljoen) maakte ook een verhuizing naar buiten de stad mogelijk. Dit betekende het verruilen van de stedelijke etagewoning voor een nieuwbouwwoning met tuin. Het overloopbeleid van de overheid in de jaren zeventig zorgde voor een verdere leegloop van de binnensteden. Met dit beleid wilde de overheid de stedelijke bevolkingsgroei binnen de stadsgewesten opvangen door het aanwijzen van zogenaamde overloopkernen en groeisteden. De ontwikkeling werd nog gestimuleerd door de cityvorming, waarbij woonpanden in de binnensteden werden vervangen door kantoorpanden (Van der Cammen & De Klerk, 1996).

De gevolgen van deze ontwikkelingen voor de binnensteden waren groot. De bevolking nam snel af, vooral in stadscentra waar geen of betrekkelijk weinig nieuwbouw plaatsvond. Zo was tussen 1960 en 1969 de bevolking van de binnenstad van Utrecht met 27 % teruggelopen, de bevolking van de binnenstad van Amsterdam met 26 % en de binnenstadsbevolking van Den Haag met 29 % (Den Draak, 1971, p. 63). In Groningen nam de binnenstadsbevolking af met 45 % tussen 1949 en 1968 (Gemeente Groningen, ±1969, bijlage 1, p. 1). Veel grote panden, te duur geworden voor bewoning door een gezin, stonden leeg en verpauperden. Ook veel kleine panden hadden jarenlang achterstallig onderhoud. De toegenomen automobiliteit zorgde voor een forse toename van het aantal verkeersbewegingen in de binnenstad voor werk en vrije tijd (Van de Cammen & De Klerk, 1996), waardoor de kwaliteit van het woonmilieu nog verder achteruitging en tot slot was er een overheid die een modern stadscentrum met cityfuncties (stadhuis, cultureel centrum, winkels, kantoren en wegen) ambieerde.

De migratie naar de buitenwijken van de stad was nogal selectief. Daarom waren vooral echtparen zonder kinderen, ouderen en alleenstaanden in de binnenstad achter gebleven. Doordat de 'babyboomers' de studentenleeftijd hadden bereikt en het wetenschappelijk onderwijs groeide, nam het aandeel studenten in de binnenstad toe. Ook andere bevolkingsgroepen, zoals immigranten, vestigden zich in de binnenstad (Den Draak, 1979). Bijkomend probleem voor de binnenstad was dat de bevolkingsgroepen die in de binnenstad waren achtergebleven over het algemeen een kleine economische draagkracht hadden. Dit was niet gunstig voor de voorzieningen en de kwaliteit van de woningen van de binnenstad (Weesep & Wiegersma, 1991).

Om leegloop van de verpauperende binnensteden tegen te gaan stelde de overheid vanaf de jaren zeventig geld beschikbaar voor stadsvernieuwing (Schuiling, 1990). Gemeenten en woningcorporaties werkten nauw samen om de bestaande woningvoorraad te vernieuwen en te moderniseren. Hierbij probeerden ze zoveel mogelijk op de wensen van de zittende bewoners in te gaan, het zogenaamde 'bouwen voor de buurt' (Van der Cammen & De Klerk, 1996). Oude woningen werden verbeterd of gesloopt en vervangen door nieuwbouw, bijna uitsluitend sociale woningbouw, veelal gericht op huisvesting van kleine huishoudens. De openbare ruimte werd verbeterd en in de oude buurten werden nieuwe voorzieningen ontwikkeld. Deze verbeteringen werden gestimuleerd door de hoge subsidies en exploitatiebijdragen van de overheid.

Ook maakte een woningwetregeling het mogelijk om voor deze huishoudens oude bedrijfspanden en andere in onbruik geraakte grote gebouwen in binnensteden te verbouwen tot zelfstandige wooneenheden of tot wooneenheden met gemeenschappelijke voorzieningen (De Vreeze, 2001). Vooral in de jaren tachtig werd

hier veel gebruik van gemaakt. Deze intensivering van het gebruik van het bestaande bouwvolume had twee voordelen: de panden, die vaak karakteristiek waren voor de stad, bleven behouden en er werd huisvesting voor deze groepen gecreëerd. Dit was hard nodig, want het aantal kleine huishoudens nam in de jaren tachtig en negentig snel toe. Dit werd veroorzaakt door de vergrijzing, een toenemend aantal echtscheidingen en doordat jongeren eerder het ouderlijk huis verlieten. In 1995 was 30 % van de huishoudens een eenpersoonshuishouden (De Vreeze, 2001, p. 141).

Ondanks de vele stadsvernieuwingsprojecten had de binnenstad aan het einde van de jaren tachtig nog steeds een negatief imago. De werkloosheid was hoog en door de scheve bevolkingsopbouw, vanwege de trek naar de buitenwijken, was economische draagkracht verloren gegaan. De overheid verliet het overloopbeleid en ging over op het compacte stad-beleid. De stad moest weer nieuwe perspectieven krijgen en mensen met een bovenmodaal inkomen moesten worden teruggebracht om het draagvlak voor de voorzieningen te herstellen. Door stedelijke vernieuwingsprojecten ('bouwen voor de stad', Schuiling, 1990) moest stad weer nieuwe perspectieven krijgen: de stad als culturele broedplaats en de stad als economisch centrum met een pluriforme samenleving.

In de jaren negentig werd het binnenstedelijk wonen steeds meer gewaardeerd. Kapitaalkrachtige kleine huishoudens wilden zich dicht bij de (vrijtijds)voorzieningen van de binnenstad vestigen in een historische omgeving; het was 'in' om in de binnenstad te wonen. Doordat de waardering voor het wonen in en nabij de binnensteden positiever werd en de overheid meer ruimte gaf aan marktwerking in de woningbouw, konden de stedelijke vernieuwingsprojecten worden uitgevoerd met particuliere investeringen, de zogenaamde publiek-private samenwerking (Weesep & Wiegersma, 1991). Hierdoor verrezen er meer luxe flatappartementen in de binnenstad die aantrekkelijk werden gevonden door de nieuwe stedelijke elite van alleenstaanden en kinderloze tweeverdieners (De Vreeze, 2001). Dit proces van toegenomen belangstelling voor binnenstedelijke woonlocaties wordt 'gentrification' genoemd (Ebels & Ostendorf, 1991). De overheid zag in de jaren negentig de bouw van woningen in de binnenstad als een manier om de bestaande woningvoorraad te differentiëren en zo de vitaliteit van de stad te verhogen (Priemus & Smid, 1996).

6.3 De ontwikkeling van het wonen in het onderzochte gebied

In hoofdstuk 3 is een overzicht van de functies in de drie jaren gegeven. Tabel 9 bevat de gegevens hiervan die op de functie ‘wonen’ betrekking hebben. Het percentage wonen is van 55,3 % in 2005 gedaald naar 38,6 % in 1961 en in 1900 was het 50,6 %. Dit komt overeen met de in de voorgaande paragrafen geschetste ontwikkeling van een hoog percentage wonen rond de eeuwwisseling, naar een afname van het wonen door de trek naar de stadsranden en daarbuiten, naar een herwaardering van de binnenstad vanaf het einde van de twintigste eeuw.

Het percentage ‘wonen’ in 1900 is echter op twee manieren vertekend. Ten eerste omdat er in het onderzoek uit is gegaan van de huidige panden. Daardoor zijn veel inmiddels gesloopte kleine woningen uit 1900 niet meer meegenomen. Uit de volkstelling van 1899 blijkt dat er zich in dat jaar 1339 panden (tegenover ± 750 in 2005) in het onderzochte gebied bevonden, waarvan 90,4 % woningen (CBS, Statline). De tweede vertekening is dat in 1900 nog vaak ambachten in of achter het huis werden uitgeoefend, bijvoorbeeld kleermakers. Dus naast het wonen was er nog een tweede functie in het pand. Dit alles neemt niet weg, dat het percentage ‘wonen’ in 1900 hoog was, hoger dan in 1961.

Functie/Jaar	2005		1961		1900	
	%	<i>aantal</i>	%	<i>aantal</i>	%	<i>aantal</i>
wonen	55,3	416	38,6	241	50,6	171

Tabel 9: overzicht van de functie ‘wonen’ in 2005, 1961 en 1900 (in aantallen en als percentage van het aantal in dat jaar al bestaande onderzoekseenheden)

6.3.1 Het wonen tussen 2005 en 1961

In 2005 heeft 55,3 % van de onderzoekseenheden een woonfunctie. Wat meteen opvalt in Tabel 10, is dat 22,1 % van deze onderzoekseenheden gebouwd is na 1961. Deze nieuwbouw bevindt zich vooral in het noordelijke deel van het onderzochte gebied. Dit is logisch, omdat hier de meeste verouderde, en vaak kleine en vervallen, panden stonden. Deze zijn vervangen door nieuwbouw in de periode van respectievelijk ‘stadsvernieuwing’ en ‘stedelijke vernieuwing’.

Functie 1961 \ Functie 2005 Functie 2005	wonen	bedrijven	winkel	horeca	c/ b	onderwijs	overheid	religie	l/ o	b.a.p.	best. niet	totaal 2005
wonen (%)	50,2	18,8	3,4	0,5	0,2		0,2	0,2		4,3	22,1	100,0
wonen (aantal)	209	78	14	2	1		1	1		18	92	416
bedrijven	23											
winkel	1											
horeca	2											
cultureel/ bijz.	1											
onderwijs												
overheid												
religie												
leeg/ onbekend	1											
bij ander pand	4											
totaal 1961	241											

Tabel 10: de functie ‘wonen’ in 2005 en 1961 (bovenste rij in procenten, daaronder in aantallen)

De stadsvernieuwing¹⁶, oftewel het ‘bouwen voor de buurt’ is goed terug te zien in bijvoorbeeld het complex ingeklemd door de Herepoortenmolendrift, de Kleine Raamstraat, de Coehoornsingel en de Ruitersstraat (zie Afbeelding 17, links). In dit complex bevinden zich kleine en relatief goedkope woningen. Op de begane grond was ruimte voor kleine bedrijfjes gevestigd (broedplaatsfunctie), maar deze zijn sinds 2005 gesloten en worden geschikt gemaakt voor bewoning. Met dit complex is een aantal kleine straatjes onder één groot bouwblok verdwenen. Hierin is nog iets terug te zien van de reconstructiegedachte van de jaren zestig. Andere stadsvernieuwingprojecten waarbij veel nieuwe woningen zijn gebouwd zijn te vinden in de Moeskersgang (zie Afbeelding 16), de Ruitersstraat, de Driemolendrift en de Jonkerstraat.

**Afbeelding 16:
De Moeskersgang in 1915 en in 2005**

¹⁶ Dit betreft globaal de bouwjaren 1962-1990, vergelijk ook de kaarten in de bijlagen 3 en 4.

De stedelijke vernieuwing¹⁷ is terug te vinden in de Prinsenstraat. De in de jaren negentig gebouwde woningen zijn veel groter, luxer en duurder dan de woningen in het complex aan de Herepoortenmolendrift (zie Afbeelding 17 Afbeelding 17, rechts). Deze woningen zijn duidelijk voor een andere doelgroep bestemd en passen daarmee goed in het beleid om geschikte woonmogelijkheden te creëren voor mensen met een hoger inkomen. De oude bewoners moesten elders in de stad een plekje zoeken. Een ander voorbeeld van stedelijke vernieuwing zijn de twee luxe woontorens aan de Praediniussingel (zie hoofdstuk 5, Afbeelding 15). De nieuwbouw in de Prinsenstraat is voor een klein deel gebouwd door een woningbouwvereniging, de rest van de Prinsenstraat en de woontorens aan de Praediniussingel zijn door een projectontwikkelaar tot stand gekomen.

Afbeelding 17: links: ‘stadsvernieuwing’, rechts: ‘stedelijke vernieuwing’

Uit Tabel 10 blijkt dat een opvallend hoog percentage onderzoekseenheden (18,8 %, dit komt overeen met 78 onderzoekseenheden) met een woonfunctie in 2005, in 1961 een bedrijfsfunctie had. Deze onderzoekseenheden bevinden zich verspreid over het onderzochte gebied, maar niet in de winkelstraten Herestraat en Steentilstraat. Het waren vaak pakhuizen, zoals Coehoornsingel 55 t/m 59, of fabrieken en groothandels, bijvoorbeeld de Tabaksfabriek Lief tinck aan de Raamstraat (zie Afbeelding 18) en de

Afbeelding 18: Tabaksfabriek verbouwd tot wooneenheden voor studenten

---

¹⁷ Dit betreft globaal de bouwjaren 1991-2005, vergelijk ook de kaarten in de bijlagen 3 en 4.

Noord-Nederlandse Kunstmesthandel aan de Winschoterkade, hoek Kosterse gang. Deze panden konden, net als de Zuiderkerk (zie hieronder), goed worden hergebruikt voor de woonfunctie. Als een pakhuis te vervallen was, werd het afgebroken en kwam er een nieuw woongebouw voor terug, zoals in 1984 is gebeurd bij het pakhuis dat hoorde bij de Kunstmesthandel in de Kosterse gang. Tegenover deze veranderingen staat echter ook een aantal (23) onderzoekseenheden die van de functie wonen veranderd zijn in de functie bedrijven. De meeste hiervan zijn te vinden aan de singels, en dan vooral de wat grotere panden, zoals bijvoorbeeld Emmaplein 4&5 en Ubbo Emmiussingel 112 t/m 114. In deze panden, te duur geworden voor bewoning, kwamen kantoren.

Tussen 1961 en 2005 zijn er ook een aantal winkels een woonfunctie gekregen (14, tegenover 1 omgekeerde verandering, zie Tabel 10). Deze relatief kleine winkels bevonden zich vooral in straten met weinig doorgaand verkeer, zoals bijvoorbeeld de Ganzevoortsingel en de Trompstraat. Deze straten worden in 2005 overheerst door de woonfunctie. Drie winkels die nu woning geworden zijn, bevonden zich echter wel aan een doorgaande straat, namelijk het Gedempt Zuiderdiep. Ze bevonden zich alle drie in het westelijke deel van deze straat, waar in 1961 de winkelfunctie nog overheerste, maar dat in 2005 functioneel gezien een zeer gemêleerde aanblik geeft.

Afbeelding 19: de Zuiderkerk, nu verbouwd tot woonruimtes

Een voorbeeld van een verandering van functie anders dan bedrijven in 1961 naar de functie ‘wonen’ in 2005 is de Zuiderkerk aan de Stationsstraat. Deze kerk had in 1961 nog een religieuze functie, maar het werd in 1984/85 door woningstichting “Patrimonium” verbouwd tot 21 HAT-eenheden en 4 woningen (zie Afbeelding 19). Door afname van de gemiddelde huishoudengrootte was er behoefte aan kleine wooneenheden voor een- en tweepersoonshuishoudens. Door het compacte-stad-beleid werd intensief ruimtegebruik gestimuleerd en daarmee deze vorm van hergebruik van grote en vaak karakteristieke panden.

6.3.2 Het wonen tussen 1961 en 1900

Tabel 11 laat de veranderingen tussen 1961 en 1900 zien. Iets minder dan eenderde (32,4 %) van de onderzoekseenheden met een woonfunctie in 1961 is gebouwd tussen 1900 en 1961. In de periode 1900-1905 waren dit vooral woningen aan de Radesingel en de Museumstraat, beide relatief nieuwe straten die nog volgebouwd moesten worden. In de periode 1906-1945 is in de Driemolendrift door een particuliere investeerder een rij van negen panden gebouwd, elk met één benedenwoning en twee bovenwoningen. Om de hoek, in de Coehoornsingel, zijn vijf panden met in totaal negen woningen gebouwd. Naast deze bouwprojecten is zijn er bijna geen andere woningen gebouwd in deze periode. In de hele periode 1900-1961 zijn er in het onderzochte gebied geen woningen door woningbouwverenigingen gebouwd.

In de bouwperiode 1946-1961 zijn er alleen nieuwe (nog bestaande) panden met een woonfunctie gebouwd op plaatsen waar door oorlogsgeweld de bestaande bebouwing was beschadigd. Deze wederopbouwpannen bevinden zich aan de Ubbo Emmiusingel, hoek Ubbo Emmiusstraat en dezelfde singel, hoek Phebenstraat en de Radesingel, hoek Trompstraat. Opvallend is dat terwijl de door oorlogshandelingen vernietigde panden één, hooguit twee woningen bevatten, de nieuw gebouwde panden aan de buitenkant dezelfde maat hadden, maar van binnen meerdere beneden- en bovenwoningen bevatten, soms met een praktijkruimte of kantoor op de begane grond. Dit vanwege de afnemende huishoudengrootte van de huishoudens in de binnenstad.

Functie 1900 \ Functie 1961	wo- nen	be- drij- ven	winkel	hore- ca	c/ b	onder- wijs	over- heid	religie	l/ o	b.a.p.	best. niet	<i>totaal</i> 2005
wonen (%)	50,2	3,7	0,8						12,9		32,4	100,0
wonen (aantal)	121	9	2						31		78	241
bedrijven	31	24	3		1				32	1	76	168
winkel	7	5	25	1					13		81	132
horeca	2		1	2					1		6	12
cultureel/ bijz.	3	1			1				1		3	9
onderwijs						1					1	2
overheid	1		1				0		1		1	4
religie								2			1	3
leeg /onbekend									0		1	1
bij ander pand	6	1	2			1			2	2	38	52
<i>totaal 1961</i>	<i>171</i>	<i>40</i>	<i>34</i>	<i>3</i>	<i>2</i>	<i>2</i>	<i>0</i>	<i>2</i>	<i>81</i>	<i>3</i>	<i>286</i>	<i>624</i>

Tabel 11: de functie 'wonen' in 1961 en 1900 (bovenste rij in procenten, daaronder in aantallen)

Als gekeken wordt naar de functieveranderingen in de periode 1900-1961 in Tabel 11 dan valt op dat ongeveer de helft van de onderzoekseenheden met een woonfunctie in 1961 deze functie ook al had in 1900. Verder valt op dat er vooral veel onderzoekseenheden van wonen in 1900, naar bedrijven in 1961 zijn veranderd (31, tegen 9 die de omgekeerde verandering hebben gemaakt). Dit waren vooral panden aan het Hereplein en de Heresingel, waar over het algemeen kantoren zich in de grote en statige woonhuizen hadden gevestigd.

Hoofdstuk 7: Functieveranderingen nader bekeken- de bedrijven

7.1 Inleiding

De functie-categorie bedrijven omvat zowel de secundaire sector 'industrie', als de tertiaire sector 'handel' en 'zakelijke dienstverlening'. In dit hoofdstuk zullen deze verschillende sectoren worden besproken. Verder worden in dit hoofdstuk de zelfstandige beroepen (kort) besproken.

7.2 Handel en industrie

Voor de ontmanteling bevonden wonen en werken zich overal in de stad verspreid door elkaar heen (Smook, 1984). Soms was er sprake van clustering van activiteiten, bijvoorbeeld de smederijen of mandenmakers. Deze clustering werd veroorzaakt door het gildensysteem en door de zeer beperkte middelen tot vervoer van grondstoffen en producten. Veel producten werden nog op ambachtelijke wijze in kleine bedrijfjes of gewoon thuis gemaakt. Er waren een klein aantal fabrieken waar producten met behulp van machines op grotere schaal werden vervaardigd. Deze fabrieken waren vaak uit de ambachtelijke bedrijfjes ontstaan en daarom bevonden de fabrieken zich ook tussen de andere functies.

Na de ontmanteling was er ruimte beschikbaar voor nieuwbouw op de vrijgekomen vestinggronden. Een aantal fabrieken en handelsbedrijven maakte van deze gelegenheid dankbaar gebruik, omdat op de huidige locatie geen ruimte voor uitbreiding was. Het bedrijf zat in de 'oude stad' ingeklemd tussen de bebouwing, en als dit niet door het bedrijf opgekocht kon worden, was er verder geen mogelijkheid voor uitbreiding. In deze periode werden ook de eerste bedrijfsterreinen aangelegd. Deze bevonden zich buiten de 'oude stad' en in de nabijheid van goede verkeersontsluitingen, zoals kanalen, spoor en wegen (Smook, 1984). Vooral grote bedrijven vonden hier een plek.

In latere jaren werden steeds meer bedrijven door technische en economische ontwikkelingen gedwongen op grotere schaal te werken en daarvoor was steeds meer ruimte nodig. Die ruimte was in de binnenstad niet meer te vinden, en daarom was in de jaren zestig zo goed als alle industrie uit de binnenstad verdwenen (Smook, 1984). Andere oorzaken van het vertrek uit de binnenstad waren de vergroting van de aan- en afvoerstromen, die door de toenemende verkeersproblematiek van de binnenstad bijna onmogelijk werd, en regelgeving met betrekking tot lawaai-, stank- en geuroverlast. Een oorzaak voor het verdwijnen van de industrie in het algemeen is de toegenomen internationale concurrentie. De handel was enkele jaren later ook grotendeels uit de binnenstad verdwenen, deels vanwege ruimtegebrek en verkeersopstoppingen,

deels vanwege veranderingen van de distributiesystemen. Op bedrijfsterreinen, vooral aan snelwegen, zijn nu de grote distributiecentra te vinden. De achtergelaten handels- en industriepanden in de binnensteden zijn voor een deel als wooncomplex ingericht (zie hoofdstuk 6, Afbeelding 18).

In het onderzochte gebied waren rond 1900 veel fabriekspanden en (groot)handelspanden te vinden. Vooral de tabaksindustrie, de grafische industrie en de confectie-industrie zijn belangrijke industrietakken in de stad Groningen geweest. In 1961 waren de meeste van deze fabrieken uit het onderzochte gebied verdwenen, en ook de (groot)handelspanden hadden een andere locatie opgezocht. Ter illustratie van bovenstaande ontwikkelingen wordt hieronder het verhaal van de Groninger confectie-industrie verteld.

7.2.2 De confectie-industrie Groningen

Rond 1850 begonnen enkele handelaren in tweedehands kleding met de handel in ‘gemaakte kleding’ oftewel confectiekleding. De confectiekleding groeide langzaam in populariteit, waardoor tussen 1880 en 1900 de (groot)handel in confectie in de stad Groningen tot bloei kwam. In 1881 begon de weduwe N.A. van Dam, samen met haar zonen, een winkel aan de Rademarkt. Het pand werd daartoe van woning tot winkel verbouwd. In de Steentilstraat 21 vestigde zich in 1887 de groothandel Muller & Co.

Enkele handelaren begonnen in de tweede helft van de negentiende eeuw ook met het zelf maken van confectiekleding. Dit lieten zij doen door thuiswerkende kleermakers. Deze kleermakers kregen zeer lage lonen, waardoor in 1903 in gebouw ‘De Toekomst’, aan de Coehoornsingel (zie Afbeelding 20), lange tijd het centrum van de Groninger arbeidersbeweging, besloten werd tot een staking. Als resultaat van deze staking werd een loonlijst vastgelegd, de eerste ‘CAO’ uit de confectie-industrie. De loonlijst is mede ondertekend door de vier belangrijkste ‘confectie-fabrieken voor heerenkleding’ in de stad, waaronder de firma Wed. N.A. van Dam, de firma Muller & Co en de firma Gebrs. Levie.

Afbeelding 20: ‘De Toekomst’ aan de Coehoornsingel

Vanaf 1900 ontstonden langzamerhand de eerste fabrieksateliers. De firma Gebrs. Levie besloot aan de Herebinnensingel een pand metende 6 bij 15 meter te huren om daarin een fabriekje te beginnen, de eerste herenkledingfabriek in Groningen. Het aantal arbeiders bedroeg 20. Later openden zij op diverse andere plaatsen in de stad fabrieken, onder andere een broekenfabriekje in Helpman en een fabriek voor regenjassen aan de Westerkade. Oorzaken voor het ontstaan van fabrieksateliers waren de Arbeidswet van de Huisindustrie van 1919 en de noodzaak tot snellere machinale productie. De machines konden door 'goedkoopere, meestal vrouwelijke krachten worden bediend'.

De firma Wed. N.A. van Dam vroeg in 1923 een vergunning aan, om in het pand Rademarkt 8 een 'inrichting voor de vervaardiging van kleding' te exploiteren. Ruim een jaar later bleek deze firma ook te beschikken over een aantal panden in de Kustersgang, die waren ingericht voor 'het bewerken van kledingstoffen'. De groothandel Muller & Co, gevestigd in de Steentilstraat, richtte in 1923 een atelier op aan de Noorderstationsstraat, waar twee elektromotoren van 2 PK zorgen voor de aandrijving van 28 naaimachines. In 1926 opende deze firma nog een atelier aan de Kruitlaan. In 1931 breidde Muller & Co uit met een atelier aan het Gedempt Kattendiep. De kantoren en toonruimte aan de Steentilstraat bleven bestaan. In de jaren dertig vertrok de firma Wed. N.A. van Dam van de Rademarkt naar de Achterweg, waar ze een nieuw atelier had ingericht.

Na de Tweede Wereldoorlog groeide de confectie-industrie in de stad Groningen zeer snel en werd in de jaren vijftig de belangrijkste bedrijfstak in de stad Groningen. Naast de acht herenkledingfabrieken, van waaruit de confectie-industrie groot was geworden, waren er nog zes ondernemingen op het gebied van regenkleding en demies (waarvan één aan de Heresingel 12 en één in gebouw 'De Toekomst' aan de Coehoorsingel), twee firma's voor jongens- en kinderkleding, 2 lingeriefabrikanten, twee dameskledingbedrijven en vier gemengde bedrijven. Er werkten op dat moment in de stad in totaal 4140 personen 'in de confectie', waarvan driekwart vrouwen en meisjes.

In de jaren vijftig vond er ook expansie plaats naar andere plaatsen in de provincie en zelfs daarbuiten. Oorzaak was dat er in de stad Groningen onvoldoende werkkrachten te vinden waren. Omstreeks 1960 werkten meer dan 6.000 mensen in de provincie Groningen in de confectie-industrie. Maar daarna keerde het tij. Internationale concurrentie, stijgende lonen, kortere werktijden, veranderingen in de mode en de groeiende invloed van inkoopverenigingen maakten dat de confectie-industrie twintig jaar later in Groningen zo goed als verdwenen was. In 1983 werkten er in de hele provincie Groningen nog maar 310 mensen in de kledingindustrie. (Gebaseerd op Tammeling, 1981 en 1985.)

7.3 Andere bedrijvigheid

In het onderzochte gebied bevindt zich ook andere bedrijvigheid, zoals garages, kapsalons, tattoo-shops, videotheken, fietsenmakers, schoonheidsspecialisten en kinderdagverblijven. Deze bedrijven hebben meestal een vrij lokale klantenkring (met enkele uitzonderingen, zoals de tattoo-shop), en daarom zijn deze bedrijven net zo goed in de wijken rond de binnenstad te vinden als in de binnenstad zelf. Dit soort dienstverlening is erg afhankelijk van de hoeveelheid potentiële klanten die in de nabijheid wonen. Daarom is het aannemelijk dat dit soort bedrijven ook in 1900 en 1961 in het onderzochte gebied aanwezig was. Een aantal van deze bedrijven, zoals garages, is waarschijnlijk door hinderwetgeving uit de binnenstad vertrokken. Er zijn voor deze jaren echter te weinig gegevens beschikbaar om hier nadere uitspraken over te kunnen doen.

7.4 Zakelijke dienstverlening

Aan het einde van de negentiende eeuw waren er wel kantoorruimten, alleen waren deze in het productie- of handelsbedrijf zelf gevestigd. Naast productie- en opslagruimten was meestal een hoekje van het pand afgeschermd waar de administratieve handelingen werden verricht. De administratieve handelingen waren volledig aan de bedrijfsactiviteiten gekoppeld. Bankgebouwen waren al wel in de binnensteden te vinden, want het bankwezen was na 1860 sterk uitgebreid en ook de zakelijke dienstverlening kwam, zij het zeer kleinschalig, begin 1900 tot ontwikkeling (Smook, 1984). Omdat de meeste activiteiten van de banken en de zakelijke dienstverlening samenhangen met andere activiteiten die in de binnensteden plaatsvonden, werden deze ook in de binnenstad gevestigd (Smook, 1984). Groningen was eind 19^e eeuw de derde handelsstad van Nederland, daarom waren er veel dienstverlenende instellingen, zoals verzekeringsmaatschappijen en krediet- en handelsbanken te vinden (Den Hollander, 1998).

Na 1900 groeide de zakelijke dienstverlening verder uit. Deze groei was een belangrijke ontwikkeling voor de binnensteden: de kantoren kozen aanvankelijk vrijwel zonder uitzondering de binnenstad als vestigingsplaats. Binnen de binnenstad was vooral de randzone populair. Hier bevonden zich representatieve panden die niet meer voor het wonen werden gebruikt omdat de kosten te hoog waren geworden of omdat de woonwensen waren veranderd. Bij gebrek aan speciaal voor kantoren gebouwde accommodaties boden deze panden een goede vestigingsmogelijkheid voor de over het algemeen kleinschalige kantoren (Van Dinteren, 1985). De panden waren representatief en zowel per openbaar vervoer als per auto goed bereikbaar.

Tussen 1960 en 1975 was er, door welvaartsgroei en economische expansie, maar ook door de naoorlogse bevolkingsgroei en de verbreiding van het welzijnsdenken, een sterke groei van de tertiaire sector (Smook, 1984). Het overheidsbeleid, gericht op cityvorming, waarbij woon- en industriepanden vervangen werden door kantoren, zorgde ervoor dat ook grotere kantoren in de binnenstad een plek kregen (Van der Cammen & De Klerk, 1996).

De aanwezigheid van de kantorensector kon problemen voor de omgeving oproepen. Ten eerste bracht de kantoorfunctie een belangrijk verkeersaanbod te weeg, niet alleen van personeel, maar ook van bezoekers. Ten tweede bestond er een spanning tussen de kantoorfunctie en de woonfunctie: de kantorensector ontrok panden aan de woonfunctie en door deze menging van kantoren en woningen kon overlast ontstaan (Hanemaayer, 1981).

De populariteit van de binnenstedelijke randzone voor kantoren werd bevestigd door een onderzoek van Van Dinteren (1984, in: Van Dinteren 1985). In dit onderzoek naar de kantorensector in dertien middelgrote steden in zuid- en oost Nederland kwam naar voren dat 28 % van de kantoren (met vijf of meer werkzame personen) in de binnenstedelijke randzone¹⁸ werd aangetroffen. De bijdrage van de binnenstedelijke randzone aan de kantoorwerkgelegenheid bedroeg 19 %. Hieruit kon de conclusie worden getrokken dat het vooral kleine kantoren waren die in dit gebied waren gevestigd.

Aan vestiging in de statige panden in de binnenstedelijke randzone werd prestige en representativiteit ontleend. Er zijn echter meer locatiefactoren voor kantoren. Ashworth en Voogd (1996) geven vier aspecten waarom kantoren zich in binnensteden vestigen:

- Sommige kantoren hebben de behoefte aan direct contact met consumenten (de zogenaamde 'front-offices') en geven daarom de voorkeur aan een locatie waar de bereikbaarheid voor consumenten goed is, of deze nu doelbewust komen of slechts passeren.
- Sommige kantoren hebben een duidelijke behoefte aan nauwe, regelmatige en directe contacten met andere firma's in dezelfde of verwante branches. Dit leidt tot clustering. Vergelijkbaar is de behoefte van sommige kantoren om dit type contacten te hebben met bestuurders, topambtenaren en potentiële klanten binnen de overheid of overkoepelende handelsorganisaties, welke vaak ook in de binnenstad gevestigd zijn.

---

¹⁸ Van Dinteren (1985) beschouwt de binnenstedelijke randzone als het aan het eind van de 19^e eeuw en in het begin van de 20^e eeuw bebouwde deel van de stad.

- Het stadscentrum en enkele gebieden daarbinnen kunnen een speciale status verwerven, hetzij in zijn algemeenheid ofwel voor bepaalde typen kantoren. Dit resulteert in straten of buurten die gestigmatiseerd zijn als behorende tot een enkele groep diensten.
- Het bestaan van geschikte of aanpasbare accommodatie, die zeer goed in of nabij het stadscentrum gesitueerd kan zijn.

Bij vestiging in de binnenstad waren deze locatiefactoren zo belangrijk dat men bereid was er een relatief hoge prijs voor te geven. Het gemiddelde prijsniveau van de panden in de binnenstedelijke randzone lag wel lager dan in het stadscentrum. Het was vooral de zakelijke en maatschappelijke dienstverlening die zich in de binnenstedelijke randzone heeft gevestigd.

In de jaren tachtig werden de panden in de binnenstedelijke randzone minder gewild in de kantorensector. Dit had meerdere redenen. Ten eerste omdat er binnen de sector sprake was van schaalvergroting, waardoor de kantoren meer ruimte nodig hadden. De uitbreidingsmogelijkheden van de statige panden waren over het algemeen erg beperkt, wegens bouwkundige beperkingen, maar ook omdat monumentenwetgeving uitbreiding niet toestond (Van Dinteren, 1985, Hanemaayer 1981). Een belangrijk aspect hierbij was dat de kantorenmarkt van aanbiedersmarkt veranderd was in vragersmarkt. Hierdoor was de economische levensduur van kantoorgebouwen verkort, waardoor investeringen in vernieuwing van oude gebouwen minder interessant waren geworden (Seip, 1999).

Ten tweede waren de eisen ten aanzien van kantoorpanden veranderd. Men had behoefte aan een meer moderne locatie en ook de relatief hoge exploitatiekosten en energiekosten van de oude panden speelden hierbij een rol (Van Dinteren, 1985). Tenslotte was de bereikbaarheid per auto in de binnenstedelijke randzone vaak afgenomen omdat veel gemeenten een autoluw of zelfs auto-arm verkeersbeleid hadden ingevoerd en er bijna overal betaald moest worden voor het parkeren (Van Dinteren, 1985).

Door al deze factoren werden nieuwbouwlocaties elders in de stad aantrekkelijker. In eerste instantie verhuisden vooral kantoren waarbij het contact met het publiek minder belangrijk was, de zogeheten 'back-offices', naar betere (auto)bereikbare en modernere locaties buiten de binnenstad. Soms zelfs werden kantoren om deze reden ruimtelijk opgesplitst in een 'front-' en een 'backoffice'. Voor de vestiging van deze kantoren verrezen nieuwe kantoorparken aan de rand van de stad. Het was vooral de zakelijke dienstverlening die voor een nieuwe locatie aan de stadsrand koos.

Niet alle kantoren wilden vertrekken uit de binnenstedelijke randzone. Vooral kantoren met een baliefunctie wilden in de binnenstad blijven (Van Dinteren, 1985). Voor hen was contact met het publiek belangrijk

---

en dat woog op tegen de nadelen van de verouderde panden en de bereikbaarheids- en parkeerproblematiek. Ook de maatschappelijke dienstverlening (waaronder de overheid) bleef in de (randzone van) de binnenstad gevestigd, vooral vanwege de publieke functie die zij vervulde.

Het overheidsbeleid met betrekking tot kantoren vertoonde ook een golfbeweging, echter wel tegengesteld aan de ontwikkelingen op de kantorenmarkt. Tot halverwege jaren tachtig lag in de binnenstad nadruk op stadsvernieuwing en wonen. In het kader van dit beleid stelde een gemeente soms zelfs ontkantoring van de binnenstedelijke randzone voor, ten behoeve van het herstel van de woonfunctie. Kantoren moesten vooral een plaats vinden op suburbane locaties. Het restrictieve kantorenbeleid voor stadscentra eindigde door het verschijnen van de VINO in 1988. Reden voor deze koerswijziging van de overheid was dat de bijdrage die kantoren leveren aan het binnenstedelijk milieu positiever werd ingeschat (n. Olden, in Seip, 1999). Maar sinds de jaren negentig willen juist steeds meer kantoren de binnenstad achter zich laten.

Door het verdwijnen van kantoren uit de binnenstad en vestiging op locaties aan de stadsrand ontstaat een overschot van vooral kleine kantoorpanden in de binnenstad. De huidige trend is om hierin woningen te maken, want het gaat over het algemeen om zeer gewilde binnenstedelijke lokaties (Seip, 1999).

7.4.1 Kantoren in de binnenstad-zuid van Groningen

In 1900 was er nog geen enkele onderzoekseenheid in het onderzochte gebied te vinden dat uitsluitend de functie 'kantoor' had. Het kantoor kwam wel voor als onderdeel van een andere functie. Zo staat in de bouwvergunning voor Radesingel 27 in 1900 bijvoorbeeld te lezen 'een gebouw, bevattende magazijnen en kantoren en eene bovenwoning voor den magazijnmeester'. Het eerste pand dat nieuw gebouwd werd met uitsluitend kantoorlokalen op de benedenverdieping, was Emmaplein 6, in 1904-'05 (zie Afbeelding 21). De bouw was aangevraagd door de Algemene Groninger

Afbeelding 21: Emmaplein 6, het eerste pand met uitsluitend kantoorlokalen op de begane grond

Levensverzekeringsmaatschappij. Bankgebouwen verschenen ook, bijvoorbeeld het imposante bankgebouw uit 1930 van de Friesch-Groningsche Hypotheekbank aan de Herestraat, hoek Herebinnensingel.

In de periode van de wederopbouw is op de plaatsen waar de bestaande bebouwing kapot was geschoten, opvallend vaak een gebouw neergezet, met op de begane grond kantoren en op de verdieping(en) wonen. Dit paste in de tijdgeest van de wederopbouw: ruimte voor ondernemers op een efficiënte manier gecombineerd met wonen, alhoewel de grote opleving van het wonen in de binnenstad nog moest beginnen. Een voorbeeld hiervan is de Heeredwingerflat (Ubbo Emmiussingel 4 t/m 36, zie Afbeelding 22), gebouwd in 1952 met op de begane grond een aantal kantoren en op de verdiepingen een kleine twintig woonappartementen.

Afbeelding 22: de kantoren op de begane grond van de Heeredwingerflat

In de loop van de jaren was de kantorensector al heel belangrijk voor de economie en werkgelegenheid van de binnenstad geworden. Zo bevond rond 1961 ongeveer 49 % van de totale kantoorwerkgelegenheid van de gemeente Groningen zich in de binnenstad en 56 % van het kantoorvloeroppervlak¹⁹ (Bos, 1976, p. 27 en 28). In 1961 hadden vooral veel van de grote villa's aan de zuidzijde van de singels hun woonfunctie verloren. Zo was Ubbo Emmiussingel 108 lange tijd een woonhuis, maar in 1960 kwam Architectenbureau Klein in het pand. Het pand ernaast, Ubbo Emmiussingel 110, gebouwd als woonhuis in 1904, werd in 1948 verkocht aan het Diaconessenhuis. Het werd ingericht als kraamkliniek en is onder de naam 'Hui-ze Tavenier' zeer bekend geworden. In 1981 is het pand door verzekeringsmaatschappij Aegon in gebruik genomen, daarna hebben nog diverse andere zakelijke dienstverleners hun kantoor in het pand gehad. De overheid beschikte in 1961 ook over een aantal kantoorpanden in het onderzochte gebied, maar hier is meer over te lezen in hoofdstuk 9, paragraaf 9.6.

---

¹⁹ Kantoren die vallen in codegroep 8 van de SBI 1970: bank- en verzekeringswezen en zakelijke dienstverlening.

Afbeelding 23: te huur: Huize Tavenier

wen zijn, zullen de energiekosten hoger zijn en de inrichtingsmogelijkheden minder flexibel. Ook is de bereikbaarheid per auto en de parkeermogelijkheid beperkt. Bovendien zijn in de stad Groningen veel kantoorparken verrezen, die wel aan de moderne eisen voldoen. En omdat het aanbod de vraag overtreft, hebben kantoren de keuze.

De binnenstad is nog wel populair bij zakelijke dienstverlening met een baliefunctie, maar die hebben behoefte aan panden aan drukke (loop-)routes, zoals bijvoorbeeld reisbureau's, uitzendbureau's en make-laars. Deze zijn daarom vooral te vinden aan de Herestraat (waar ze sinds 1961 de winkelfunctie verdrongen hebben) en aan het Gedempt Zuiderdiep.

7.5 Zelfstandige beroepen

Deze paragraaf gaat over de 'zelfstandige beroepen'. Omdat deze in 1961 in twee verschillende functiecategorieën terecht zijn gekomen ('wonen' en 'bedrijven', zie ook bijlage 2) en daardoor in de gegevens niet goed terug te vinden zijn, worden ze maar kort besproken. Rond 1900 werden de zogenaamde 'zelfstandige beroepen' (zoals arts, tandarts, notaris, boekhouder, advocaat) over het algemeen uitgeoefend in een kantoor gevestigd in het woonhuis. In het onderzochte gebied waren vooral aan de singels veel van deze kleine eenmanskantoren/ -praktijken te vinden.

Rond 1961 hielden veel artsen (de specialisten) uitsluitend nog spreekuur in een ziekenhuis, waardoor de spreekkamer thuis niet meer nodig was. Huis- en tandartsen waren nog wel zelfstandig aan de singels ge-

In 2005 staat 'Huize Tavenier' leeg, en is het te huur als kantoorruimte (zie Afbeelding 23). Het is opvallend dat er in 2005 meer kantoorruimtes leeg en te huur zijn in het onderzochte gebied. Aan het Emmaplein bijvoorbeeld, en twee aan de noordkant van de singels, maar ook Coehoornsingel 2, aan de Herestraat, hoek Prinsenstraat en aan het Schuitendiep, hoek Gedempt Kattendiep. Een deel hiervan zal frictieleegstand zijn, maar 'Huize Tavenier' en het pand aan het Emmaplein staan nu toch al minstens een jaar leeg. Misschien zijn de kantoorpanden in dit deel van de binnenstad toch wat minder gewild. Doordat het oude gebou-

vestigd. Veel boekhouders, advocaten en notarissen waren gaan samenwerken in kleine kantoren, die ook veel aan de singels te vinden waren. De woonfunctie was daardoor wel van de benedenverdieping verdwenen.

In 2005 zijn er nog steeds tand- en huisartsen aan de singels te vinden, maar ook fysiotherapeuten en psychotherapeuten. Veel werken tegenwoordig samen in groepspraktijken, zodat de gehele benedenverdieping hiervoor in gebruik genomen is. De advocaten-, notaris- en accountantskantoren zijn ook nog steeds aan de singels te vinden (zie Afbeelding 24). Voor zulke kantoren is uitstraling van een pand vaak belangrijk, en daarom zijn de oude villa's zeer geschikt. Dit maakt ze ook meteen 'vindbaar' voor hun cliënten, omdat algemeen bekend is dat dit type kantoren

Afbeelding 24: een representatief kantoorpand aan de Praediniussingel

zich in de villa's bevindt. Deze kantoren moeten goed bereikbaar zijn voor hun cliënten. De autobereikbaarheid is niet altijd optimaal, maar vaak beschikken de villa's nog wel over enkele parkeerplaatsen.

7.6 'Bedrijven' in de binnenstad-zuid van Groningen

In Tabel 12 is te zien dat 11,8 % van de in 1900 al bestaande onderzoekseenheden een bedrijfsfunctie heeft. Het gaat hierbij nog niet zozeer om kantoren, als wel om gebouwen voor handel (pakhuizen, magazijnen), industrie (inclusief ambacht), overige bedrijvigheid en de zelfstandige beroepen. In 1961 is het percentage gestegen tot 26,9 %. In dat jaar is de grote industrie zo goed als verdwenen uit de binnenstad, dus het gaat hier vooral om kantoren, overige bedrijvigheid en zelfstandige beroepen. Dit geldt ook voor 2005, wanneer het percentage gedaald is naar 17,2 %. Dit geeft aan dat er bedrijvigheid uit de binnenstad-zuid is verdwenen.

Functie \ Jaar	2005		1961		1900	
	%	aantal	%	aantal	%	aantal
bedrijven	17,2	129	26,9	168	11,8	40

Tabel 12: overzicht van de functie ‘bedrijven’ in 2005, 1961 en 1900 (in aantallen en als percentage van het aantal in dat jaar al bestaande onderzoekseenheden)

Vanuit de situatie in 2005 terugkijkend op 1961 blijkt uit de percentages in Tabel 13 dat van de huidige onderzoekseenheden met een bedrijfsfunctie 44,2 % deze functie ook in 1961 had. Veel is er niet nieuw gebouwd sinds 1961, slechts 6,2 %. Dit stemt overeen met het feit dat de bedrijfsfunctie in het onderzochte gebied in deze periode is afgenomen.

Functie 1961 \ Functie 2005	be- drij- ven	wo- nen	win- kel	ho- re- ca	c/ b	onder- wijs	over- heid	religie	l/ o	b.a.p.	best. niet	totaal 2005
bedrijven (%)	44,2	17,8	20,9	0,8	3,1				0,8	6,2	6,2	100,0
bedrijven (aantal)	57	23	27	1	4				1	8	8	129
wonen	78											
winkel	11											
horeca	5											
cultureel/ bijz.	1											
onderwijs	2											
overheid												
religie	1											
leeg/ onbekend	5											
bij ander pand	8											
totaal 1961	168											

Tabel 13: de functie ‘bedrijven’ in 2005 en 1961 (bovenste rij in procenten, daaronder in aantallen)

In de periode 1961-2005 hebben veel bedrijfspanden een woonfunctie gekregen (78). Dit heeft vooral in de westelijke helft van het onderzochte gebied plaatsgevonden, in de Praediniussingel, Ganzevoortingel, Coehoornsingel, Stationsstraat en de (Kleine) Raamstraat. Uit een onderzoek uit 1981 is gebleken dat ondernemers in dit gebied de verslechterde bereikbaarheid door het Verkeerscirculatieplan eind jaren zeventig als het belangrijkste knelpunt ervoeren (Stedebouwkundig Deelplan, p. 22). Misschien dat dit, samen met de intentie van de gemeentelijke overheid om in de Coehoornsingel en de Ganzevoortsingel de woonfunctie te laten overheersen (Stedebouwkundig Deelplan, p. 104), tot het vertrek van de ‘andere bedrijvigheid’ uit dit gebied heeft geleid.

In het oostelijke deel van het onderzochte gebied heeft de bedrijfsfunctie zich beter kunnen handhaven, vermoedelijk omdat dit deel meer doorgaande straten kent, met veel publiekstreckende functies, zoals winkels en horeca. Uitzondering zijn de Herebinnensingel en het gebied rond de Kleine Steentilstraat en de Kleine Molenstraat. Waarschijnlijk was de moeilijke toegankelijkheid en parkeergelegenheid van deze smalle straten een push-factor voor de bedrijven die hier gevestigd waren (zie Afbeelding 25).

Afbeelding 25: de Kleine Molenstraat, erg smal

Afbeelding 26: een reisbureau in de Herestraat

De omgekeerde beweging, panden die van een woon- naar een bedrijfsfunctie gingen, heeft ook plaatsgevonden, maar dan in veel minder sterke mate (23 panden). Dit gebeurde vooral in de oostelijke singels (inclusief de Ubbo Emmiussingel). Dit komt voort uit het feit dat deze panden te duur voor bewoning geworden waren, gecombineerd met het in de voorgaande alinea omschreven effect dat de bedrijfsfunctie zich in oostelijke helft van het onderzochte gebied beter heeft kunnen handhaven.

De winkelfunctie is juist wat meer afgenomen ten koste van de bedrijfsfunctie (11- 27= -16). De afname van het aantal winkels ten gunste van de bedrijfsfunctie heeft vooral plaatsgevonden aan de Herestraat, aan het Gedempt Zuiderdiep en aan de Rademarkt. Hier heeft vooral de zakelijke dienstverlening met een baliefunctie zich gevestigd, zoals uitzendbureaus en reisbureaus, omdat in deze straten veel publiek voorbij komt (zie Afbeelding 26).

In de periode 1900-1961 heeft de bedrijfsfunctie een grote toename gekend (zie Tabel 14). Dit komt overeen met in de eerste periode een toename van vooral fabrieken, en daarna de opkomst van de zakelijke dienstverlening. Hiervoor zijn veel nieuwe panden gebouwd, want 45,2 % van de handel- en industriepan-

den bestond (waarschijnlijk) nog niet in 1900. Verder zijn het vooral woningen die in deze periode een handel- en industrie functie hebben gekregen (31-10 = 21). Dit is vooral aan het Hereplein, aan de Heresingel en in de Stationsstraat gebeurd. Op de begane grond van deze panden, werd het vaak al aanwezige kantoor kamertje uitgebreid tot het de hele begane grond van deze panden omvatte. Dit betrof vooral de zakelijke dienstverlening.

<div style="text-align: right;">Functie 1900</div> <div style="text-align: left;">Functie 1961</div>	be- drij- ven	wo- nen	wi- nkel	ho- re- ca	c/ b	onder- wijs	over- heid	religie	l/ o	b.a.p.	best. niet	totaal 1961
<i>bedrijven (%)</i>	14,3	18,5	1,8		0,6				19,0	0,6	45,2	100,0
bedrijven (aantal)	24	31	3		1				32	1	76	168
wonen	9											
winkel	5											
horeca												
cultureel/ bijz.	1											
onderwijs												
overheid												
religie												
leeg/ onbekend												
bij ander pand	1											
<i>totaal 1900</i>	<i>40</i>											

Tabel 14: de functie 'bedrijven' in 1961 en 1900 (bovenste rij in procenten, daaronder in aantallen)

Hoofdstuk 8: Functieveranderingen nader bekeken – winkels

8.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de detailhandel, oftewel de winkels besproken. Winkels zijn een vorm van bedrijven, en ook een vorm van voorzieningen. Wat dat betreft hadden ze ook bij de andere hoofdstukken kunnen staan. Toch worden de winkels apart behandeld, omdat ze een geheel eigen ontwikkeling door hebben gemaakt. Deze ontwikkeling en het effect op de binnenstad-zuid van Groningen worden vanaf 1900 tot 2005 besproken.

8.2 Ontwikkelingen rond 1900

8.2.1 Algemeen

In de negentiende eeuw verkochten ambachtslieden hun producten rechtstreeks vanuit hun werkplaats aan de klant. Voedingsmiddelen werden vooral verkocht op dag- en weekmarkten op de pleinen in de stad. Verder waren er de marskramers, die met hun koopwaar van deur tot deur trokken (Smook, 1984).

Tegen het einde van de negentiende eeuw werd het aantal aangeboden producten groter. Dit werd veroorzaakt door de opkomst van de industrie en de verbeterde vervoersmogelijkheden, waardoor ook producten van buiten de regio aangevoerd konden worden. Ook de vraag naar producten nam toe door bevolkingsgroei en de toegenomen welvaart. In deze periode kwam de detailhandel los van het ambacht en ontstonden winkels die zich specialiseerden in de verkoop van een bepaald type goederen (branchering). Daarnaast ontstonden er warenhuizen, die een breed assortiment voerden (NMB, ± 1976).

De winkels vestigden zich in eerste instantie op plaatsen waar veel mensen langs kwamen. Dit was vooral in de buurt van het stadhuis, de kerken en op straathoeken. Rond 1900 werden winkels en warenhuizen gevestigd in de woonhuizen, waarvan de welgestelde bewoners naar het nieuwe singelgebied verhuisd waren. Op de begane grond van deze huizen werd het voorhuis omgebouwd tot winkel, in het achterhuis werd vaak nog gewoond (Bolt en Kerklaan, 1989). Deze concentratie van winkels gaf een extra impuls aan de vestiging van nog meer winkels. Deze synergetische werking zorgde voor het ontstaan van winkelstraten, straten waar (op de begane grond) de winkelfunctie de boventoon voerde.

8.2.2 In de binnenstad-zuid van Groningen

De ‘winkel op de hoek’²⁰ is in de ‘oude’ noordelijke deel van het onderzochte gebied nog vaag te herkennen, zie bijvoorbeeld Radebinnensingel 38, hoek Kleine Molenstraat, waar in 1898 een winkelpand (met benedenwoning) en stalling werd gebouwd. Ook het pand dat in 1900 op de plek van de huidige Zuiderkuipen, hoek Ganzevoortsingel stond, bevatte een winkel (en een benedenwoning). Uit het feit dat beide panden naast een winkel ook nog een benedenwoning op de begane grond omvatten, bleek wel dat de winkels nog vrij kleinschalig waren. Dit zou later wel veranderen. In 1961 bijvoorbeeld werd de gehele begane grond van Radebinnensingel 38 door de winkelfunctie in beslag genomen. Ook in het ‘nieuwe’ zuidelijke deel van het onderzochte gebied is de ‘winkel op de hoek’ terug te vinden, bijvoorbeeld op de twee zuidelijke hoeken van de Radesingel.

Afbeelding 27: een winkel op de hoek Kosterstang/ Kleine Molenstraat (sinds 1940)

Rond 1900 ontwikkelde de Herestraat zich in hoog tempo tot winkelstraat. De statige woonhuizen, waarvan de welgestelde bewoners waren vertrokken naar de nieuwbouw aan de singels, werden verbouwd tot een winkel op de begane grond. Ook in de naar het centrum toeleidende straten, zoals de Steentilstraat, de Rademarkt en het Gedempt Zuiderdiep kwamen steeds meer winkels. Deze ontwikkeling kwam tot stand vanwege (stedelijke) bevolkingsgroei, economische voorspoed en verbeterde vervoersmiddelen, waardoor ook de ‘ommelanders’ in de gelegenheid kwamen om relatief eenvoudig hun goederen in de stad te kopen. Door de industrialisatie werd het aanbod steeds diverser, waardoor het vergelijken van producten op prijs en kwaliteit in verschillende winkels die op loopafstand van elkaar gelegen waren noodzakelijk werd. Soms werd deze noodzaak ook als een aangenaam tijdverdrijf gezien (flaneren).

8.3 Ontwikkelingen tussen 1900 en 1961

8.3.1 Algemeen

In de twintigste eeuw nam de diversiteit van producten sterk toe. Hierdoor ontstonden steeds meer gespecialiseerde winkels. Ook het aantal producten nam toe en dit veroorzaakte een proces van schaalvergroting

---

²⁰ ‘Winkel’ is het oude woord voor hoek (vgl. winkelhaak) (Bolt en Kerklaan, 1989, p. 21).

in de detailhandel. Kortom, de winkels namen zowel in aantal als in grootte toe, waardoor een steeds groter oppervlak van de binnenstad erdoor in beslag werd genomen.

In eerste instantie werd de schaalvergroting van een winkel opgevangen door een intensiever gebruik van het bestaande pand. Het woongedeelte werd kleiner of verdween en het pand werd aan de achterkant uitgebreid. Later werden, als het mogelijk was, buurpanden opgekocht en aan de bestaande winkel verbonden, de zogeheten horizontale schaalvergroting. Daarnaast werd ook naar boven toe ruimte voor expansie gezocht door de verdiepingen van het bestaande pand in te ruimen voor winkelactiviteiten, de zogeheten verticale schaalvergroting (Bolt en Kerklaan, 1989, Smook, 1984).

De economische crisis van de jaren dertig leidde tot een explosieve groei van het aantal winkels, omdat de heersende werkloosheid velen ertoe bracht een winkeltje te beginnen, om zo hun schrale inkomen aan te vullen (Bak, 1993). Voor alle winkels brak een tijd van stilstand en soms zelfs teruggang aan. Dit duurde tot na de Tweede Wereldoorlog. Toen braken er wederom gouden tijden aan voor de detailhandel. De toenemende welvaart en groeiende bevolking zorgden voor steeds meer bestedingen. Luxe goederen en huishoudelijke apparaten werden voor steeds grotere groepen bereikbaar.

De eerste uitbreidingswijken van de stad waren vaak alleen gericht op het wonen, met alleen hier en daar een 'winkel op de hoek'. Later, toen de stad steeds verder uitdijde, kwam het besef dat men in de nieuwe wijken ruimte moest inpassen voor winkels, en dan vooral winkels waar de wijkbewoners hun dagelijkse levensbehoeften konden kopen, zoals voedingsmiddelen. Dit omdat de afstand tot de binnenstad steeds groter werd en daarom te groot voor de aanschaf van dagelijkse goederen. Vooral na de Tweede Wereldoorlog werd er steeds meer aandacht besteed aan deze hiërarchie van winkels. Zo ontstond het concept van buurt-, wijk- en stadsdeelcentra in de omliggende wijken en het hoofdwinkelcentrum in de binnenstad. Dit naar analogie met de 'centrale plaatsen theorie' van Christaller (Bolt en Kerklaan, 1989). De levensmiddelenzaken werden naar de omliggende wijken verplaatst, zodat de consument dichtbij huis de dagelijkse boodschappen kon doen. De binnenstad werd vooral het domein van de duurzame goederen. Voor de aanschaf van deze producten werd vaak vergeleken en dan was de concentratie van verschillende winkels met dezelfde duurzame goederen zeer geschikt.

8.3.2 In de binnenstad-zuid van Groningen

Tabel 15 laat een forse toename van het aantal winkels zien in de binnenstad-zuid van Groningen tussen 1900 en 1961. De Steentilstraat, de Rademarkt en de Herestraat hebben zich ontwikkeld tot straten met bijna uitsluitend winkelpanden in 1961. Ook het Gedempt Zuiderdiep kende in 1961 relatief veel winkels.

Functie \ Jaar	2005		1961		1900	
	%	aantal	%	aantal	%	aantal
winkel	10,6	80	21,2	132	10,1	34

Tabel 15: overzicht van de functie ‘winkels’ in 2005, 1961 en 1900 (in aantallen en als percentage van het aantal in dat jaar al bestaande onderzoekseenheden)

De schaalvergroting van winkels in deze periode heeft ook in het onderzochte gebied plaatsgevonden. In de Herestraat, Steentilstraat en Rademarkt verdween de woonfunctie volledig van de begane grond. Veel winkels breidden naar achteren toe uit, zodat veel panden een zeer langwerpige vorm kregen, wat op de plattegrond van het onderzochte gebied goed is te zien. Soms werden hierbij achterliggende panden ‘opgenomen’. Bijvoorbeeld de winkel in de Herestaat 94, die naar achteren toe uitbreidde, waarbij het achterliggende pand Prinsenstraat 6 volledig bij de winkel betrokken werd (zie ook paragraaf 3.3.1). Horizontale schaalvergroting in de breedte vond ook plaats, maar in relatief weinig gevallen. Een voorbeeld hiervan is Herestraat 105/107. Dit waren twee winkels, die zijn samengevoegd tot één grote winkel.

Functie 1900 \ Functie 1961	win- kel	wo- nen	be- drij- ven	ho- re- ca	c/ b	onder- wijs	over- heid	religie	l/ o	b.a.p.	best. niet	totaal 1961
	winkel (%)	18,9	5,3	3,8	0,8					9,8		61,4
winkel (aantal)	25	7	5	1					13		81	132
wonen	2											
bedrijven	3											
horeca	1											
cultureel/ bijz.												
onderwijs												
overheid	1											
religie												
leeg/ onbekend												
bij ander pand	2											
totaal 1900	34											

Tabel 16: de functie ‘winkels’ in 2005 en 1961 (bovenste rij in procenten, daaronder in aantallen)

Tabel 16, in combinatie met de kaarten van 1900 en 1961, laat zien dat van veel winkels in 1961 in de drie winkelstraten (Steentilstraat, Rademarkt en Herestraat) geen bouwgegevens bekend zijn (de kolom ‘bestond niet’ omvat namelijk ook de panden waar geen bouwgegevens van zijn) en dat er van veel ook geen functie in 1900 bekend is (de kolom ‘leegstaand/ onbekend’). Uit andere bronnen (o.a. Schuitema Meijer, 1987) valt op te maken dat deze straten in 1900 al een winkelfunctie hadden of dat ze rond die tijd als

winkelstraat tot ontwikkeling kwamen. Van een 25-tal onderzoekseenheden is bekend dat die zowel in 1900 als in 1961 de winkelfunctie bezaten. Deze bevonden zich vooral aan de Herestraat en de Rade-markt.

Er zijn in deze periode ook een aantal onderzoekseenheden veranderd van de functie ‘wonen’ in 1900 naar de functie ‘winkel’ in 1961. Deze onderzoekseenheden bevinden zich, naast twee aan het Gedempt Zuiderdiep, vooral in de rustige straten, zoals de Ganzevoortsingel en de Herebinnensingel. Misschien zijn dit winkels van mensen die in de jaren '30, de crisisjaren, een winkeltje begonnen zijn.

Het was in deze periode 1900-1961 dat de winkels in de binnenstad een betekenis kregen voor meer dan alleen hun directe omgeving. Ook bewoners van de nieuwbouwwijken rond de oude (binnen)stad en zelfs mensen van het omringende platteland bezochten de winkelstraten in het centrum. Want dat was dé plaats waar duurzame consumptiegoederen te vinden waren. Dit maakte de binnenstad tot hoofdwinkelcentrum, een winkelcentrum met een groot verzorgingsgebied. De mensen kwamen met de fiets, het openbaar vervoer en later ook met de auto naar de binnenstad van Groningen.

8.4 Ontwikkelingen tussen 1961 en 2005

8.4.1 Algemeen

Begin jaren zestig kwamen, na een periode van bloei van de detailhandel in de binnensteden, problemen in zicht. Door de bevolkingsgroei en de grotere bestedingsruimte was het assortiment gegroeid. Hiervoor was een groter verkoopvloeroppervlak noodzakelijk (schaalvergroting), wat een grote druk legde op de beschikbare ruimte. Hierdoor steeg de waarde van de grond in de binnenstad (Bolt en Kerklaan, 1989, Smook, 1984). Om deze waardeverhoging te compenseren, was een verhoging van de omzetsnelheid nodig. De verhoogde omzetsnelheid betekende een toename van de aanvoer van goederen. Ook het aantal klanten was gestegen, en daarmee ook het aantal auto's in de binnenstad. Door deze oorzaken kwam de bereikbaarheid van de binnenstad in gevaar.

Dit zorgde, samen met een afnemende binnenstadbevolking, een geringere draagkracht van de binnenstadsbevolking en de economische neergang eind jaren zeventig en jaren tachtig, voor winkelsaneringen, vooral aan de randen van het hoofdwinkelgebied in de binnensteden (Bak, 1993, Bolt en Kerklaan, 1989). Het aantal winkels nam af, de ‘food’sector verdween (bijna) geheel uit de binnenstad (Bolt en Kerklaan, 1989). De winkels die bleven, vergrootten hun verkoopvloeroppervlak (Bolt en Kerklaan, 1989). De waardeverhoging van de grond had filialisering in het hoofdwinkelgebied in de hand gewerkt.

Om de bereikbaarheid te verbeteren werden, vanaf de jaren zeventig, in veel binnensteden ingrijpende verkeersmaatregelen genomen. Het probleem bij deze verkeersmaatregelen was dat aan de ene kant de auto uit de binnenstad geweerd moet worden, maar de klant die met diezelfde auto naar de binnenstad kwam om te winkelen, moest alle ruimte krijgen. Deze tegenstelling werd opgelost door het bouwen van parkeergarages dichtbij en in de binnenstad en het instellen van voetgangersgebieden in de hoofdwinkelstraten (Bak, 1993, Bolt en Kerklaan, 1989). Voor de aanvoer van goederen naar de winkels werden stadsdistributiecentra ingesteld, zodat dit zo efficiënt mogelijk plaats kon vinden.

Als reactie op de bereikbaarheidsproblematiek van de binnensteden waren er winkels die zich aan de rand van de stad op goed bereikbare plekken wilden gaan vestigen. Dit was in het buitenland, en dan met name in de Verenigde Staten, maar ook in bijvoorbeeld Frankrijk, al heel gebruikelijk. De binnenstadswinkeliers verzetten zich hevig tegen deze ontwikkeling in Nederland, omdat zij vreesden voor te grote concurrentie. De Nederlandse overheid schaarde zich achter het behoud van de binnenstad als hoofdwinkelcentrum en voerde daarom het Perifere Detailhandelsvestigingsbeleid (PDV-beleid) in (Seip 1999, Bak, 1993). Alleen als uit onderzoek bleek dat de bestaande middenstand in de binnensteden geen nadeel ondervond van een perifere vestiging, was deze toegestaan. Daarbij was perifere vestiging uitsluitend toegestaan voor winkels die 'volumineuze goederen' verkochten, zoals meubelzaken, autoshowrooms en doe-het-zelf zaken. In de jaren negentig werden de mogelijkheden voor perifere vestiging verruimd door de invoering van het Grootschalige Detailhandelsvestigingsbeleid in (GDV-beleid). Hiermee werd het beleid meer marktvolgend, met minder sturing van bovenaf (Seip, 1999).

Een veel grotere bedreiging van het binnenstedelijk winkelapparaat was de bouw, vooral vanaf de jaren zestig, van steeds meer stadsdeelcentra (Seip, 1999, Bak, 1993). Dit waren, in de winkelhiërarchie, winkelcentra van de een na hoogste orde. In deze centra werden, naast voedingsmiddelen, vooral veel duurzame goederen aangeboden. Grote voordelen van de stadsdeelcentra ten opzichte van het hoofdwinkelcentrum in de binnenstad waren de goede autobereikbaarheid en de voldoende (gratis) parkeerplekken. Dit maakte de stadsdeelcentra tot serieuze concurrenten van de winkels in de binnenstad.

Professor Bak heeft onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van de detailhandel (Bak, 1993). Hiermee kan bovenstaand verhaal cijfermatig worden geïllustreerd. In 1950 bevond 65 % van het totale verkoopvloeroppervlak (v.v.o.) zich in het hoofdwinkelgebied. In 1970 was dit teruggelopen naar 56 %, in 1990 naar 46 %. De buurt- en wijkcentra (gebouwd vanaf de jaren zestig) namen in 1970 10 % en in 1990 18 % van het totale v.v.o. voor hun rekening. Als gekeken wordt naar de absolute hoeveelheid v.v.o., dan is

deze in het hoofdwinkelgebied toegenomen van 4,7 naar 7,6 miljoen m² tussen 1970 en 1990. In de buurt- en wijkwinkelcentra is de toename in deze periode van 0,9 naar 2,9 miljoen m².

Eind jaren tachtig maakte de binnenstad als winkelgebied een revival mee (Seip, 1999). Het winkelen werd een onderdeel van de vrijetijdsbesteding, het zogenaamde funshoppin (Kuipers, 2002, Klein en Buit, 1994). Tevens zorgde de toename van de binnenstadsbevolking en de huishoudenverdunding voor meer consumptie (Kuipers, 2002). De afstand die consumenten aflegden om te winkelen werd steeds groter (Klein en Buit, 1994). Bereikbaarheid speelde hierbij nog steeds een grote rol, maar sfeer en ambiance werden steeds belangrijker. Daarom werd er veel aandacht aan de inrichting van het openbare gebied besteed.

Doordat het aanbod in de hoofdwinkelstraten door filialisering steeds gelijkvormiger was geworden, werd het onderscheid tussen hoofdwinkelcentra in verschillende steden steeds minder groot. Juist de winkels rondom het hoofdwinkelcentrum konden een onderscheidende rol spelen. De winkels die zich in deze straten bevonden, waren over het algemeen zelfstandige zaken, in tegenstelling tot de filiaalvestigingen in de hoofdwinkelstraten. Deze winkels waren van relatief hoog niveau en hadden een relatief groot verzorgingsgebied. Doordat de winkels zelfstandig waren, was juist in deze straten een apart aanbod te vinden van zelf vervaardigde of individueel geïmporteerde producten (Dubbeling, 1989).

Om voldoende aantrekkingskracht uit te blijven oefenen was het netto verkoopvloeroppervlak van hoofdwinkelcentra vergroot. Desondanks is het aanbod per hoofd van de bevolking in de binnensteden de afgelopen jaren licht afgenomen, ten gunste van het perifere aanbod en het aanbod in de stadsdeelcentra (Detailhandel Magazine, januari 2004). Het kantelpunt ligt rond het jaar 2000, het jaar waarin de economische recessie is begonnen en tegelijkertijd grootschalige uitbreidingen (buiten de binnensteden) fors zijn toegenomen (Detailhandel Magazine, januari 2004). Het blijkt dat hoofdwinkelcentra in de binnensteden onder druk komen te staan door concurrentie van buiten de binnenstad. Dit is niet zozeer te merken in de hoofdwinkelstraten, maar wel in de aanloopstraten, waar de leegstand van winkelruimte is toegenomen (Detailhandel Magazine, maart 2004).

8.4.2 In de binnenstad-zuid van Groningen

In Groningen was er ook sprake van sterk toegenomen autoverkeer in de binnenstad. Veel oude wegen waren hier niet op ingesteld, waardoor verstoppingen optraden en de bereikbaarheid in gevaar kwam. Daarom was, na jarenlange voorbereiding en heftige discussies, een Verkeerscirculatieplan ingevoerd. Op maandag 19 september 1977, een dag die veel Groningers zich nog goed heugen. De binnenstad werd

---

verdeeld in vier sectoren, en de auto's konden alleen via de diepenring om de binnenstad heen de vier verschillende sectoren bereiken (zie Afbeelding 29, punt A). Hiermee werd doorgaand verkeer in de binnenstad onmogelijk gemaakt. Het voetgangersgebied werd uitgebreid, fietsstroken werden aangelegd en het openbaar vervoer kreeg meer haltes, vooral aan het Gedempt Zuiderdiep. Onderzoek naar de gevolgen van het VCP voor de binnenstadsbedrijven (Janette Walen en Buit, 1981) laat zien dat, na in eerste instantie een lichte teruggang in bezoekersaantallen en omzet, de situatie zich langzaam herstelde. In de decennia die volgden bleven de mensen klagen over het feit dat de auto in de binnenstad niet voor de deur van de winkel geparkeerd kon worden, terwijl men tegelijkertijd de ruimte die op die manier overbleef voor voetgangers en fietsers zeer waardeerde. Deze dubbele houding bestaat tot de dag van vandaag.

Naast het VCP werd het parkeren in parkeergarages gestimuleerd, daarom zijn uiteindelijk een flink aantal parkeergarages gebouwd. In het onderzochte gebied was in 1977 net een parkeergarage gereedgekomen, die aan de Herepoortenmolendrift. Later zijn de parkeergarages bij bioscoop aan het Gedempt Zuiderdiep

Afbeelding 28: parkeergarage Rademarkt

en aan de Rademarkt (zie Afbeelding 28) hier aan toegevoegd. De winkelstraten in het onderzochte gebied hadden zowel voor als na de invoering van het VCP (redelijk) veel verkeer gekend. Voor de invoering van het VCP voornamelijk particulier autoverkeer, na de invoering reed door de Herestraat en het Gedempt Zuiderdiep veel openbaar vervoer, in de Steentilstraat en over de Rademarkt reed nog steeds veel particulier vervoer. Het zijn geen rustige voetgangerswinkelstraten, die bevinden zich ten noorden van het Gedempt Zuiderdiep. Deze situatie is, met alleen enkele kleine wijzigingen, tot 2005 hetzelfde gebleven.

Het lijkt dan ook niet waarschijnlijk dat een afgenomen bereikbaarheid door het VCP de belangrijkste oorzaak is van de afname van het aantal winkels in deze straten. De teruggang van het aantal winkels in het gebied heeft waarschijnlijk veel meer te maken met de achteruitgang van de (draagkrachtige) bevolking in het binnenstad. Ook de komst van stadsdeelcentra (bijvoorbeeld Winkelcentrum Paddepoel eind jaren zestig), waardoor er meer concurrentie kwam op het gebied van de verkoop van duurzame goederen. Voor veel bewoners van de nieuwe uitbreidingswijken was het hoofdwinkelcentrum relatief ver weg, waardoor zij uitweken naar de stadsdeelcentra. De stadsdeelcentra hadden wel minder keus, maar dat werd weer goedge maakt door de goede (auto)bereikbaarheid.

Het VCP was een uitvoering van de ideeën van de Doelstellingen Nota voor de binnenstad (1972). Een andere doelstelling was het behoud van de kleinschalige bebouwingsstructuur. Voor de detailhandel betekende dit een beperking in het aantal uitbreidingsmogelijkheden. Dit beleid zal er zeker voor gezorgd hebben dat een aantal winkels met volumineuze goederen (o.a. meubelzaken) naar PDV-locaties, zoals Meubelboulevard Peizerweg en Hoendiep, zijn vertrokken. Dit heeft zijn weerslag gehad op de detailhandel in het onderzochte gebied.

Afbeelding 29: de Herestraat: A: verkeersbord van het VCP, OV en fiets wel toegestaan, B: de straat is heringericht met o.a. gele steentjes en C: er staan in deze straat enkele winkelpanden leeg

In de jaren negentig verschoof de aandacht in Groningen naar het uiterlijk van de straten. De inrichting van de straat en het straatmeubilair werden aangepast. Zo kwamen de ‘gele steentjes’ in de Groninger binnenstad. Winkelstraten, zoals Steentilstraat en de Herestraat werden hier (gedeeltelijk) mee bedekt (zie Afbeelding 29, punt B). Het Gedempt Zuiderdiep en de Rademarkt kregen ook een opknappbeurt. Alle vier genoemde straten werden voorzien van nieuw straatmeubilair, zoals lantaarnpalen en bankjes. Door de

---

nieuwe inrichting is het voor de binnenstadbezoeker duidelijk te zien welke functie de straat heeft en of het een voetgangersgebied is.

In 2005 is het beeld in de winkelstraten in vergelijking met 1961 behoorlijk veranderd (vergelijk ook de kaarten van deze jaren in bijlage 4). Het aantal winkels is afgenomen (zie Tabel 15 en Tabel 17), en andere functies hebben een plek in de winkelstraten gevonden. Dit zijn vooral de horeca en de zakelijke dienstverlening, zoals uitzendburo's en makelaars. Ook staan er panden leeg, vooral in de Herestraat en de Steentilstraat (zie Afbeelding 29, punt C). Deze panden worden, op een enkele uitzondering na, wel weer vrij snel door een nieuwe winkel ingevuld. Wel bijzonder is de komst van een supermarkt aan het Gedempt Zuiderdiep (zie Afbeelding 30). Blijkbaar is door de toename van de binnenstadsbevolking en de toegenomen financiële draagkracht daarvan, de komst van een nieuwe supermarkt gerechtvaardigd. Bij de winkel bevindt zich een parkeergarage, zodat ook binnenstadsbezoekers eenvoudig in deze winkel hun boodschappen kunnen doen. Ook staan er een flink aantal bushaltes voor de deur, waardoor ook mensen die gebruik maken van het openbaar vervoer gemakkelijk van deze supermarkt gebruik kunnen maken.

Afbeelding 30: een nieuwe supermarkt aan de zuidoostzijde van het Gedempt Zuiderdiep

Functie 1961 \ Functie 2005 winkel (%)	win- kel	wo- nen	be- drij- ven	ho- re- ca	c/ b	On- der- wijs	over- heid	religie	l/ o	b.a.p.	best. niet	totaal 2005
winkel (%)	75,0	1,3	13,8	1,3			1,3			5,0	2,5	100,0
winkel (aantal)	60	1	11	1			1			4	2	80
wonen	14											
bedrijven	27											
horeca	15											
cultureel/ bijz.	1											
onderwijs												
overheid												
religie												
leeg/ onbekend	9											
bij ander pand	6											
totaal 1961	132											

Tabel 17: de functie ‘winkels’ in 2005 en 1961 (bovenste rij in procenten, daaronder in aantallen)

Tabel 17 laat zien dat 75 % van de onderzoekseenheden die in 1961 een winkelfunctie had, deze in 2005 nog steeds had. Qua winkellocaties hebben zich dan ook geen grote verschuivingen voorgedaan. Wat wel veranderd is, is de afname van het aantal onderzoekseenheden met een winkelfunctie in 2005, ten gunste van vooral bedrijven, horeca en wonen. Onderzoekseenheden die in 1961 de functie ‘winkel’ hadden, en in 2005 de functie ‘bedrijven’ zijn vooral te vinden in de Herestraat, de Rademarkt en het Gedempt Zuiderdiep. De Steentilstraat (zie Afbeelding 31) hoort hier ook bij, maar in deze straat is zijn tevens veel onderzoekseenheden met de omgekeerde functieverandering (van bedrijf naar winkel) te vinden. De onderzoekseenheden die veranderd zijn van ‘winkel’ in 1961 naar ‘horeca’ in 2005 zijn vooral aan de Steentilstraat, de Rademarkt en het Gedempt Zuiderdiep te vinden. Uit deze ontwikkelingen blijkt duidelijk dat de winkelstraten uit 1961 in 2005 een meer gevarieerd beeld laten zien. Onderzoekseenheden die in 1961 een winkelfunctie hadden en in 2005 een woonfunctie, zijn vooral te vinden aan een straat die een ‘woonstraat’ geworden is: de Ganzevoortsingel en aan het westelijke deel van het Gedempt Zuiderdiep. Ook een aantal ‘winkels op de hoek’ zijn woonhuis geworden.

Afbeelding 31: de Steentilstraat geeft een gevarieerd beeld: winkels, horeca en andere bedrijvigheid

---

Hoofdstuk 9: Functieveranderingen nader bekeken – voorzieningen

9.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de ontwikkelingen met betrekking tot de voorzieningen in het onderzochte gebied besproken. Tabel 18 geeft hiervan een overzicht. De voorzieningen zijn onderverdeeld in verschillende functie-categorieën, namelijk: horeca, cultureel/ bijzonder, onderwijs, overheid en religie. De categorie cultureel/ bijzonder wordt in dit hoofdstuk opgesplitst in drie delen: bioscopen, die tegelijk met de horeca behandeld zullen worden onder de kop ‘uitgaan’, en musea en ziekenhuizen, die elk apart zullen worden besproken.

Functie \ Jaar	2005		1961		1900	
	%	<i>aantal</i>	%	<i>aantal</i>	%	<i>aantal</i>
horeca	4,3	32	1,9	12	0,9	3
cultureel/ bijzonder	1,7	13	1,4	9	0,6	2
onderwijs	0,8	6	0,3	2	0,6	2
overheid	0,8	6	0,6	4	0	0
religie	0,5	4	0,5	3	0,6	2

Tabel 18: overzicht van de functie ‘voorzieningen’ in 2005, 1961 en 1900 (in aantallen en als percentage van het aantal in dat jaar al bestaande onderzoekseenheden)

9.2 Uitgaan: horeca, bioscopen en danszalen

Uitgaansgelegenheden bevinden zich al sinds het begin van de stedenbouw in de stad. Hotels en restaurants (vroeger vaak in hetzelfde gebouw) bevonden zich langs handelsroutes of in de buurt van marktpleinen en kerken, zodat ze voor de reizigers gemakkelijk bereikbaar waren. In het onderzochte gebied was er in ieder geval één gevestigd aan de Verlengde Oosterstraat, op de hoek van een marktplein, de Rademarkt. Café’s waren overal in de stad verspreid te vinden, omdat die zich niet op reizigers, maar vooral op de stadsbewoners richtten. Ze waren vooral op straathoeken gevestigd. In het onderzochte gebied zijn in ieder geval een koffiehuis aan het Gedempt Zuiderdiep hoek 2° Drift en een zaal met tapperij aan het Gedempt Zuiderdiep hoek 1° Drift. Elke stad kende ook haar volksgaarkeuken voor de behoeftige bevolking, zo ook Groningen, waar het WEEVA (Woon En Eethuis Voor Allen) aan het Gedempt Zuiderdiep die functie vervulde.

Met de uitbreiding van de stad aan het einde van de negentiende eeuw werden cafés in de buitenwijken opgericht, omdat het een voorziening was, die op gemakkelijk bereikbaar moest zijn. Ook verschenen er enkele restaurants in de buitenwijken, maar de meeste restaurants en zeker de hotels bleven voornamelijk in de binnensteden omdat alleen daar het aantal gasten groot genoeg was om rendabel te kunnen functioneren.

Andere uitgaansgelegenheden, zoals theaters en dansscholen, werden rond 1900 opgericht. In het onderzochte gebied werd bijvoorbeeld in 1914 aan de Coehoornsingel een nieuwe dansschool gebouwd. Deze uitgaansgelegenheden werden in de binnenstad gevestigd en bleven daar ook, omdat ze publiek vanuit de gehele stad aantrokken. Samen met de musea vormen de uitgaansgelegenheden een groot deel van het culturele ‘gezicht’ van de stad.

In de jaren vijftig en zestig, de periode van de wederopbouw en functionalisme, werden er speciale gebieden voor ontspanning en recreatie aangelegd, ver buiten het stadscentrum. In het stadscentrum werd meer aandacht gegeven aan efficiëntie dan aan mogelijkheden om ‘rond te kunnen hangen en te kijken’ (Oosterman, 1993). Tabel 18 laat inderdaad zien dat tussen 1900 en 1961 het percentage onderzoekseenheden met een horecafunctie maar licht gestegen is, van 0,9 naar 1,9 %. Uit Tabel 19 blijkt dat de meest horecagelegenheden die in 1961 bestonden, tussen 1900 en 1961 nieuw gebouwd zijn.

Functie 1900 \ Functie 1961	horeca	wonen	winkel	l/o	best. niet	totaal 2005
horeca (%)	16,7	16,7	8,3	8,3	50,0	100,0
horeca (aantal)	2	2	1	1	6	12
wonen						
winkel	1					
leeg/ onbekend						
totaal 1900	3					

Tabel 19: de functie ‘horeca’ in 1961 en 1900 (bovenste rij in procenten, daaronder in aantallen)

De jaren zeventig brachten verandering, toen de binnenstad als ontmoetingsruimte werd gestimuleerd. Hierin speelde de horeca een belangrijke rol. Dit was immers de plaats bij uitstek waar mensen elkaar konden ontmoeten. Dit betekende een toename van het aantal restaurants en café’s in de binnenstad. Een wijziging in de drank- en horecawet is hier waarschijnlijk mede van invloed op geweest (Gemeente Groningen, 1976). De gentrification, economische groei, de toename van winkelen als vrijetijdsbesteding en

de toename van toerisme hebben in latere jaren de bloei van de horeca verder gestimuleerd (Oosterman, 1993).

Deze toename van het aantal horecagelegenheden in deze periode is ook in het onderzochte gebied duidelijk te zien, zoals uit Tabel 18 blijkt. In de periode 1961-2005 is er bijvoorbeeld het bioscooptheater aan het Hereplein, in 1961 net geopend. Verder zijn er met name aan het Gedempt Zuiderdiep en het Gedempt Kattendiep vele café's en restaurants gekomen. Het Gedempt Kattendiep is voorzichtig een verlenging van het uitgaansgebied Poelestraat aan het worden, wat door de komst van het Casino aan de overkant is gestimuleerd (zie Afbeelding 32).

Tabel 20 laat zien dat van de horecabedrijven in 2005, bijna de helft (15) in 1961 een winkelfunctie had. Deze bedrijven bevinden zich voornamelijk in de Steentilstraat en aan de Rademarkt en het Gedempt Zuiderdiep. De vijf bedrijven die in een horeca-vestiging zijn veranderd bevinden zich aan het Gedempt Zuiderdiep en het Gedempt Kattendiep. Op de kaart van 2005 blijkt dat de horeca zich inderdaad vooral gevestigd heeft in straten met veel winkels (Herestraat, Steentilstraat) en aan wegen met een doorgaande functie (Rademarkt en het Gedempt Zuiderdiep en het Gedempt Kattendiep). De reden voor deze locatiekeuze is de aanwezigheid van veel langskomend publiek.

Functie 1961 \ Functie 2005	horeca	wonen	bedrijven	winkel	l/ o	b.a.p.	best. niet	totaal 2005
<i>horeca (%)</i>	18,8	6,3	15,6	46,9			12,5	100,0
horeca (aantal)	6	2	5	15			4	32
wonen	2							
bedrijven	1							
winkel	1							
leeg/ onbekend	1							
bij ander pand	1							
<i>totaal 1961</i>	12							

Tabel 20: de functie 'horeca' in 2005 en 1961 (bovenste rij in procenten, daaronder in aantallen)

De hotels en pensions lieten een neergaande beweging zien in de jaren zestig, maar aan het eind van de jaren negentig volgde een opbloei. Deze werd, naast een toename in zakelijke overnachtingen ook veroorzaakt door het aantal toeristische overnachtingen. In 1999 is het Cityhotel aan het Gedempt Kattendiep

gereed gekomen (gebouwd in PPS-verband, zie Afbeelding 32, links). Het oude WEEVA-pand, dat al langere tijd een hotelfunctie had, heeft een facelift ondergaan.

Afbeelding 32: Uitgaansgelegenheden aan het Gedempt Kattendiep, in oude panden en in nieuwe gebouwen.

Omdat cultuur steeds belangrijker werd in het onderscheid tussen steden, werd ook een aantal grote uitgaansgelegenheden, zoals theaters, bioscopen en orkesten in de (binnen)steden gestimuleerd. In het onderzochte gebied is in 1996 een grote bioscoop aan het Gedempt Zuiderdiep gebouwd, op een plek die vrijkwam doordat de brandweerkazerne naar een plaats buiten de binnenstad is verhuisd.

9.3 Musea

In de tweede helft van de negentiende eeuw kwamen veel musea tot stand. De musea waren gehuisvest in statige gebouwen en de collectie was over het algemeen alleen toegankelijk voor de culturele elite. Sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw, toen de welvaart steeg, kregen de musea meer aandacht. Dit hing samen met de verschuiving in de economie van de industriële sector naar de dienstensector, waardoor in de maatschappij de aandacht verschoof van producten naar cultuur. Cultuur was niet meer alleen voor de elite weggelegd, maar ook voor de steeds groter wordende middenklasse.

Stedelijke autoriteiten gebruikten sinds het midden van de jaren tachtig van de twintigste eeuw cultuur als onderscheidend element tussen andere steden. Was in de periode hiervoor het winkelbestand een belangrijke trekpleister voor binnensteden, door de toegenomen filialisering zijn de Nederlandse binnensteden steeds meer op elkaar gaan lijken (Burgers, 2003). Om toch onderscheidend te zijn van de overige steden, zijn stadsbesturen zich in hun marketing-activiteiten meer gaan richten op de culturele uitingen.

Dit konden zowel permanente instellingen, zoals musea, theaters en orkesten, als tijdelijke instellingen zijn, zoals festivals. Om meer bezoekers te trekken begon men bijvoorbeeld met het oprichten van ‘museumkwartieren’ (Van Aalst, 1997), een ruimtelijke clustering van musea in de binnensteden. Onderzoek heeft uitgewezen dat deze clustering waarschijnlijk alleen effect had op het aantal binnenstads- en museumbezoekers als aan veel voorwaarden werd voldaan, zoals kleine afstanden tussen de musea (Seip, 1998). Het is wel zo, dat een topmuseum (zie volgende alinea) niet kon bestaan zonder een brede basis van galleries, ateliers, theaters en andere faciliteiten voor kunst en cultuur (Ministerie van VROM, 2003).

Een stap verder was de bouw van nieuwe musea. In de jaren tachtig werden in een aantal steden nieuwe musea gebouwd. Bij deze musea ging het niet meer alleen om de collectie, maar ook het gebouw zelf werd bijzonder. Een vroeg prototype hiervan is het ‘Opera House’ in Sydney uit de jaren zestig, en recenter voorbeeld is de ‘New Tate’ in Londen (Hamnett en Shoal, 2003). Deze spectaculaire architectuur is niet alleen bedoeld om meer toeristen te trekken en daarmee meer inkomsten te genereren ter compensatie van de verminderde subsidies, maar het wordt ook een symbool voor de gehele stad. Het geeft een stad aanzien en prestige, waardoor een stad niet alleen aantrekkelijk wordt voor toeristen, maar ook voor bedrijven en bewoners (Seip, 1998, Page, 1995). Het Ministerie van VROM (2003) stelt dat kunst en cultuur zelfs steeds vaker een aanjager van stedelijke vernieuwing is.

In het onderzochte gebied werd in 1894 een Museum voor Oudheden gebouwd, op door de ontmanteling vrijgekomen grond. Een eeuw later, in 1994, werd er een tweede museum geopend: het Groninger Museum, waarin de collectie van het Museum van Oudheden ook een plaats heeft gekregen. Beide gebouwen verschillen zeer van uiterlijk (zie Afbeelding 33) en zijn ook met verschillende achtergronden gebouwd.

Afbeelding 33: twee museumgebouwen met een leeftijdsverschil van 100 jaar

Eind negentiende eeuw was de belangstelling voor cultuur en oudheid groot, en om die goed te kunnen bewaren en te laten zien, werd het Museum van Oudheden gebouwd. Het is zeker ook bedoeld als publiekstrekker, maar dan vooral om de collectie zelf.

Honderd jaar later, bij de nieuwbouw van het Groninger Museum, lijkt het bewaren en tentoonstellen van de collectie een ondergeschikte rol te spelen. Het uiterlijk van het gebouw is spectaculair (van de hand van de Italiaanse architect Mendini) en ook de locatie is opvallend, pal tegenover het Centraal Station. Het beeld van dit deel de stad is hier ingrijpend mee gewijzigd en gemoderniseerd. Het heeft Groningen op de kaart gezet, want het gebouw heeft in heel Nederland publiciteit en daarmee bekendheid gekregen. Dit was duidelijk ook de opzet van het Groninger stadsbestuur.

In het gebouw waar eerst het Museum van Oudheden in gehuisvest was, zit nu het Natuurmuseum. Samen met enkele andere musea in de binnenstad vormen zij in Groningen het ‘museumkwartier’. Van dit museumkwartier is het Groninger Museum veruit de grootste publiekstrekker, met bezoekers die uit heel Nederland en zelfs uit het buitenland. Musea horen in de binnenstad thuis, omdat alleen daar het aantal bezoekers en de bereikbaarheid voldoende zijn en het museumbezoek eenvoudig gecombineerd kan worden met andere binnenstadsactiviteiten. In en nabij het museumkwartier bevinden zich ook andere instellingen op het gebied van kunst, zoals een aantal antiekwinkels (zie Afbeelding 34, links) aan het Gedempt Zuiderdiep, een aantal galeries, een museumwinkel aan de Ubbo Emmiusstraat en Kunstacademie Minerva, ook aan het Gedempt Zuiderdiep.

Niet terug te zien in de functies van de stad, maar toch even de vermelding waard: naast de nieuwbouw van het Groninger Museum zijn in de stad Groningen zijn vanaf eind jaren tachtig verschillende grote culturele evenementen georganiseerd, bijvoorbeeld de manifestatie ‘What a wonderful world’ en de manifestatie ‘Blue Moon’ (2001). Bij deze projecten vormde de (binnen)stad het decor voor culturele uitingen. In het onderzochte gebied is nog wel een overblijfsel van een van die manifestaties terug te vinden, het ‘Blue Moon-pand’ aan het Gedempt Zuiderdiep (zie Afbeelding 34, rechts).

Afbeelding 34:
antiekwinkels en
moderne cultuur
aan het Gedempt
Zuiderdiep

9.4 Ziekenhuizen

Ziekenhuizen zijn ontstaan uit de gasthuizen en christelijke instellingen die zich in de oude stad bevonden. In eerste instantie waren het ziekenzaaltjes binnen deze instellingen, maar eind negentiende, begin twintigste eeuw, waren ze steeds meer los komen te staan van deze oorsprong. De medische technieken maakten een stormachtige ontwikkeling door en dit vroeg om grotere en speciaal ingerichte gebouwen.

In Groningen werd op de voormalige vestinggronden ruimte gevonden voor de nieuwe ziekenhuisgebouwen. Zo kwam er een nieuw ‘Algemeen Provinciaal- Stads- en Academisch Ziekenhuis’ op de oostelijke vestinggronden. In het onderzochte gebied vestigde het protestantse Diaconessenhuis (als ‘asyl voor zieken en zwakken’ gesticht in de Haddingestraat in 1887) zich in 1893 in een pand aan de Praediniussingel (Martiniziekenhuis, 2006). Dit ziekenhuis heeft zich in de twintigste eeuw uitgebreid en had in 1961 alle toenmalige panden aan de zuidzijde van de Praediniussingel in gebruik. Aan de Ganzevoortsingel was in 1935-'36 ‘eene inrichting voor Physische Therapie, waarboven 24 zusterkamers’ gebouwd, die ook in 1961 nog door het ziekenhuis werd gebruikt. Vier jaar later, in 1965, is het Diaconessenhuis verhuisd naar een nieuw gebouwd pand in het zuiden van de stad, waar de voldoende ruimte was gevonden (Martiniziekenhuis, 2006). Dit nieuwe pand voldeed aan alle moderne eisen en bovendien konden alle afdelingen daar onder één dak ondergebracht worden.

De vrijgekomen panden zijn nog een aantal jaren door verzekeraar Aegon gebruikt als kantoorpand. Daarna is een deel gesloopt om ruimte te maken voor twee luxe woontorens en een gebouw voor een roeivereniging. De begane grond van het zusterhuis bevat anno 2005 een kantoor en een receptie van het daarboven gelegen hotel. De overige, nog bestaande panden van het Diaconessenhuis, zijn in 2005 nog steeds in gebruik als kantoor.

Er bevonden zich in 1900 nog meer ‘ziekenhuisachtige’ gebouwen in het onderzochte gebied. In de Ubbo Emmiusstraat, hoek Coehoorsingel bevond zich de in 1885 gebouwde ‘Inrichting voor ooglijders’. Een aantal jaren later trok zij het ernaast gelegen woonhuis ook bij dit pand. Later is de ‘Ooglijdersinrichting’ onderdeel van het Academisch Ziekenhuis geworden en is daar uiteindelijk ook naartoe verplaatst. Verder stond er nog een Barak voor Besmettelijke Ziekten aan de Zuiderkuipen. Hier staat tegenwoordig Academie Minerva.

Concluderend kan gezegd worden dat ziekenhuizen en daarmee verwante gebouwen rond 1900 in het onderzochte gebied, en dan met name in het nieuwe deel van de ontmanteling, de ruimte vonden voor hun gebouwen. In de loop van de twintigste eeuw hadden deze instellingen steeds meer ruimte nodig. Eerst

werd die ruimte gevonden door nabijgelegen panden in gebruik te nemen, maar toen dat niet genoeg meer opleverde en dit ook te inefficiënt werd, werd een locatie elders in de stad gezocht en gevonden. De leeggekomen panden zijn nu of in gebruik door bedrijven, of ze zijn gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw.

9.5 Onderwijs

9.5.1 Lager onderwijs

De schoolwet van 1857 gaf gemeentebesturen de verantwoordelijkheid te zorgen voor voldoende scholen om aan de behoefte aan openbaar lager onderwijs te voldoen. Dit leidde tot de bouw van nieuwe lagere scholen, verdeeld over diverse klassen. Een aantal scholen in het onderzochte gebied zijn in deze periode gebouwd: de (nu gesloopte) school der 1^e klasse aan de Prinsenstraat ($\pm$ 1860), de school der 2^e klasse aan de Radebinnensingel 1 (1879) en de school der 1^e klasse aan de Radesingel 6 (1894). Aan het Gedempt Zuiderdiep werd in 1872 de gemeentelijke Meisjesschool voor Uitgebreid Lager Onderwijs gebouwd, die in 1989 plaats heeft gemaakt voor de uitbreiding van het gebouw van de Dienst RO/EZ van de gemeente. Later, in 1911 werd de 2^e ULO-school aan de Coehoorsingel gebouwd (Hofman, 2005).

In 1900 waren in de hele binnenstad ongeveer zestien lagere scholen te vinden, in 2005 waren dat er nog maar twee. Ook in het onderzochte gebied heeft een daling van het aantal lagere scholen plaats gevonden, van vier in 1900, via drie in 1961 (Radebinnensingel 1 en Radesingel 6 waren samengevoegd tot één school, evenals de school aan de Coehoorsingel met die aan het Gedempt Zuiderdiep) tot geen enkele in 2005. Deze daling werd veroorzaakt door een afnemende binnenstadsbevolking en toen de binnenstadsbevolking in de jaren tachtig weer toe begon te nemen, waren dit vooral kleine huishoudens zonder kinderen. Een andere oorzaak is de voortdurende afname van het aantal kinderen in de Nederlandse bevolking. Een daling die vanaf de jaren zeventig voelbaar werd.

De panden voor de lagere scholen werden allemaal speciaal voor dit doel gebouwd. Anno 2005 zijn deze panden gesloopt (Gedempt Zuiderdiep, Prinsenstraat), of in gebruik als kantoor (Coehoorsingel) of nog steeds in gebruik als onderwijsinstelling, maar dan voor hoger onderwijs (Rademarkt/ Radebinnensingel).

9.5.2 Middelbaar en hoger onderwijs

Het middelbaar onderwijs is in alle drie onderzochte jaren niet in de wijk aanwezig geweest. Voor 1900 is dat waarschijnlijk toeval te noemen, omdat in deze periode in de stad Groningen wel een aantal middelba-

---

re scholen zijn opgericht, en er in het onderzochte gebied zeker nog ruimte voor die nieuwbouw was geweest. Omdat er van oudsher geen middelbare scholen in het onderzochte gebied zijn, is het deels te verklaren dat die er in 1961 en 2005 ook niet waren. En als er al later nog een middelbare school moest worden gebouwd, was er meer ruimte buiten de binnenstad te vinden. Dit gold zeker ook voor de periode na 1968, met de invoering van de Mammoetwet, waarna veel middelbare scholen zijn gefuseerd (Boekholt en de Booy, 1987).

Het hoger onderwijs laat een tegengestelde beweging als die van het lager onderwijs zien. Zowel in 1900 als in 1961 zijn er geen scholen voor dit onderwijs in het onderzochte gebied te vinden. Misschien dat de Rijksuniversiteit Groningen een enkel pand in gebruik had in 1961. Het jaar 2005 laat een heel ander beeld zien: op maar liefst zes locaties zijn instellingen voor middelbaar en hoger onderwijs gevestigd. De Hanzehogeschool (HBO) is er vertegenwoordigd met de Kunstacademie Minerva aan het Gedempt Zuiderdiep en het Conservatorium aan de Radesingel/Radebinnensingel. De Academie van Bouwkunst, aan de Zuiderkuipen, is onderdeel van een Rotterdamse HBO-instelling. De Christelijke Hogeschool Nederland (ook HBO) heeft de Lerarenopleiding Basisonderwijs aan de Phebenstraat en HBO Nederland heeft een vestiging in de Ubbo Emmiusstraat. Tot slot heeft de Rijksuniversiteit Groningen een vestiging aan de Radesingel (hoek Winschoterkade), alhoewel hier geen gewoon onderwijs wordt verzorgd, het wordt gebruikt als hotel, opleidings- en congrescentrum.

Afbeelding 35: de CHN in een voormalig kantoorpand

Het aantal instellingen voor hoger onderwijs en hun omvang is de laatste decennia enorm toegenomen, want door de invoering van de Studiefinanciering is het bereikbaar geworden voor veel meer studenten. Het hoger onderwijs heeft over het algemeen een voorkeur voor vestiging in de binnenstad, want de binnenstad is goed bereikbaar is met het openbaar vervoer. De studenten, die overal vandaan komen, maken hier zeer veel gebruik van, zeker na de invoering van de OV-studentenkaart.

De Academie Minerva is gevestigd in een relatief nieuw complex, gebouwd in de periode van de stadsvernieuwing. De Academie van Bouwkunst is tien jaar geleden gebouwd. De andere scholen voor hoger onderwijs zijn in bestaande gebouwen gehuisvest, in een voormalig kantoorgebouw, in een voormalig lagere schoolgebouw, in een voormalig GGZ gebouw en in een voormalige kliniek. Deze panden horen allemaal tot de grotere panden in het onderzochte gebied (zie Afbeelding 35).

9.6 Overheid

De overheid heeft van oudsher een plek in de binnenstad. Het stadhuis en de rechtbank bijvoorbeeld, die zich veelal in statige, historische panden op een zeer centrale plek bevonden. In de loop van de 20^e eeuw waren de taken van de overheid sterk uitgebreid, en hiermee ook het aantal gebouwen dat zij nodig had om haar taken uit te voeren. In het onderzochte gebied waren rond 1900 nog geen overheidsgebouwen gevestigd, die nu nog steeds bestaan, maar daar kwam snel verandering in. Zo werd in 1928 het gebouw van de Dienst Gemeentewerken voltooid. De ‘gemeentewerken’ waren echter al sinds 1861 op deze locatie gevestigd (Hofman, 1997). Door toename van bouwregelgeving en uitbreiding van de stad, had deze dienst steeds meer ruimte nodig, vandaar de nieuwbouw in 1928. Op de kaart van 1961 is dit gebouw te zien, met nog drie andere overheidsgebouwen, waaronder het Bijkantoor der Post in de Steentilstraat en het Arbeidsbureau in de Stationsstraat.

Afbeelding 36: het Hoofdbureau van Politie aan de Rademarkt

In de jaren vijftig en zestig streefde de gemeente Groningen sanering en reconstructie na van achtergebleven gebieden. In deze periode zijn de bouwplannen voor het gebouw van de Gemeentelijke Sociale Dienst (GSD) en de Gemeentelijke Geneeskundige Dienst (GGD) en voor het politiebureau ontwikkeld. Deze gebouwen zijn gepland op bouwblokken die meerdere straten en (vervallen) gebouwen omvatten. Zo bevonden zich op de locatie van het huidige politiebureau twee straten en meer dan zeventig panden (zie hoofdstuk 5, Afbeelding 14 en Afbeelding 36). Het politiebureau functioneert nog steeds als zodanig, maar het GSD/GGD-gebouw kwam in de jaren tachtig al weer leeg te staan. Lang is gesproken over sloop van dit gebouw en vervanging door luxe woontorens, maar uiteindelijk heeft de Rijksuniversiteit Groningen deze gebouwen nu in gebruik.

In de jaren tachtig koos de gemeente voor concentratie van haar diensten. De oude 'Dienst Gemeentewerken', al omgedoopt tot 'Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken', werd aan de westelijke zijde uitgebreid met een nieuwe vleugel. Hiervoor werd een school gesloopt. De concentratiebeweging was ook bij andere overheidsdiensten zichtbaar. Zo werd het 'Bijkantoor der Post' gesloten. Haar functie werd grotendeels overgenomen door het hoofdpstkantoor in de binnenstad en door kleinere steunpunten verspreid over de hele stad. In 1996 kwam het nieuwe kantoor van een woningstichting²¹ op een centrale plek aan het Gedempt Zuiderdiep gereed. Opvallend is dat alle overheidsinstellingen in 2005 in panden zijn gevestigd, die er speciaal voor zijn gebouwd. Eén uitzondering is een voormalig schoolgebouw, waar een deel van de gemeentelijke Dienst RO/EZ in is gevestigd.

9.7 Religie

Het oudste kerkgebouw in het onderzochte gebied is het gebouw van de Remonstrantse Gemeente aan de Coehoornsingel. Deze gemeente was in 1878 uit de Hervormde Gemeente gestapt en vond ruimte voor een eigen kerkgebouw in het gebied dat vrijkwam door de sloop van de vestingwallen. In 1883 was hun met dubbeltjes en kwartjes bijeen gespaarde kerkgebouw (met kosterwoning) gereed (Stichting Der Akerk, 2006). Ruim een eeuw later drukten de hoge onderhoudskosten zwaar op een steeds kleiner wordend aantal leden, en daarom is de kerk in 2004 overgedragen aan de Stichting Oude Groninger Kerken. Op zondag wordt de kerk nog steeds gebruikt door de Remonstrantse Gemeente, op andere dagen wordt het gebouw verhuurd voor andere activiteiten.

---

²¹ Een woningstichting is niet een overheidsinstelling, toch is hij hierbij gerekend, omdat het wel een soort 'openbare functie' is. Postkantoren waren eerst van de overheid, maar nu niet meer.

De liberale grondwet van 1848, met daarin de scheiding van kerk en staat, maakte het herstel van de bischoppelijke hiërarchie van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland mogelijk. Ondanks felle protesten van protestanten was het weer mogelijk voor de Rooms-Katholieken om hun godsdienst vrij te beoefenen (Eijnatten en Van Lieburg, 2005). Na meer dan 200 jaar ondergedoken te zijn geweest in schuilkerken, kreeg de Rooms-Katholieke Kerk in Groningen de Sint Martinuskerk weer terug van de protestanten. Met het oog op de stadsuitbreidingen, werd in 1886-'87 de door de bekende architect P.J.H. Cuypers ontworpen Sint Jozefkerk gebouwd (zie Afbeelding 37). In 1980 werd de Sint Martinuskerk afgestoten en nam de Sint Jozefkerk de functie van kathedraal (bisschopskerk) over (Van der Werff et.al., 2005). Deze kerk/kathedraal wordt tot op de dag van vandaag gebruikt waarvoor het is bedoeld. Daarnaast wordt het verhuurd voor (niet-kerkelijke) activiteiten.

De afscheiding van de Gereformeerde Kerken rond 1887 bracht voor de binnensteden over het algemeen weinig bouwactiviteit, omdat deze gemeenten hun kerken niet perse in de binnenstad stichtten. In Groningen vond de nieuw opgerichte Nederduits Gereformeerde Kerk echter bouwgrond in de net aangelegde Stationsstraat. Het eerste kerkgebouw, van 1888, was van zo'n slechte kwaliteit, dat na 13 jaar alweer werd vervangen door een nieuw gebouw (Van der Werff et.al., 2005). Het gebouw is tot aan de verbouwing tot wooneenheden in 1984 altijd als kerk in gebruik geweest.

De Vrijzinnig Hervormde gemeente liet in 1931 haar 'Eigen Huis' aan de Herebinnensingel bouwen. Het is tot op de dag van vandaag in gebruik als kerkgebouw. In 1961 staat het als 'cultureel en bijzondere bestemming' op de kaart. Dit kan misschien gekomen zijn omdat het naast de kerkzaal diverse andere zalen bevat, waaronder een jeugdlokaal.

Afbeelding 37: de Sint Jozefkerk

De Groningse parochie van de Russisch-Orthodoxe Kerk is gesticht aan het eind van de jaren vijftig van de twintigste eeuw. Na diverse locaties in de stad werd in 1988 een voormalig pakhuis aan de Ganzevoort-singel gekocht en omgebouwd tot kerk (Nieuwenhuizen, 2006, zie Afbeelding 38).

Drie van de vier huidige kerkgebouwen in het onderzochte gebied zijn als kerk gebouwd in de periode van de ontmanteling. De kerken vonden in dit gebied de ruimte die ze zochten voor hun nieuwe gebouw. De noodzaak voor een nieuw gebouw werd veroorzaakt door de vorming van nieuwe gemeenten. In de twintigste eeuw zijn nog talloze nieuwe gemeenten afgescheiden en/of nieuw gevormd, maar die vonden grotendeels een plek buiten de binnenstad, waar voor nieuwbouw meer ruimte beschikbaar was. Soms konden kleine gemeenten onderdak vinden in leegstaande pakhuizen of andere grote panden, die dan verbouwd werden, maar de voorkeur ging over het algemeen uit naar een 'echt' kerkgebouw.

De ontkerkelijking van de afgelopen decennia heeft ervoor gezorgd dat veel kerkgebouwen verhuurd werden voor niet-kerkelijke activiteiten. Zo kregen de kerken geld binnen om de onderhoudskosten van het gebouw te kunnen betalen, want de kerkgemeenten waren steeds kleiner geworden. Dit betekent dat de kerkgebouwen niet alleen een godsdienstige functie vervullen, maar ook een functie als podium voor culturele uitingen. In één geval heeft een gemeente een kerkgebouw helemaal afgestoten, waardoor het een andere functie heeft gekregen, namelijk woningen.

Afbeelding 38: de Russisch-Orthodoxe kerk in een voormalig pakhuis aan de Ganzevoort-singel

Hoofdstuk 10: Conclusie

10.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de centrale vraagstelling van dit onderzoek weer naar voren gehaald. Is het gelukt deze vragen te beantwoorden? In dit hoofdstuk wordt het antwoord op deze vraag besproken.

10.2 De onderzoeksvraag herhaald

In hoofdstuk 1 staan de probleemstelling, de doelstelling en de vraagstelling van dit onderzoek beschreven. De centrale vraagstelling luidt:

Welke van de huidige functies in de zuidelijke rand van de binnenstad van Groningen zijn veranderd en welke zijn onveranderd gebleven en hoe kunnen deze functieveranderingen verklaard worden vanuit maatschappelijke processen en overheidsbeleid?

Dit onderzoek is gericht op het beantwoorden van deze vraag. Voor de beantwoording is gebruik gemaakt van een aantal deelvragen. Deze zullen nu één voor één herhaald en toegelicht worden.

10.2.1 De eerste deelvraag

De eerste deelvraag is:

Hoe is de functiekaart van de zuidelijke rand van de binnenstad van Groningen veranderd?

Verschillende bronnen zijn aangeboord voor de beantwoording van deze vraag. De functies veranderen voortdurend, daarom is er gekozen voor drie momenten in de tijd. Tijdens het onderzoek werd duidelijk dat hoe verder werd teruggegaan in de tijd, hoe lastiger het werd om de gegevens te verzamelen en om deze in overeenstemming met elkaar te brengen. Deze taak bleek dan ook groter dan van tevoren voorzien.

De resultaten van de gegevens over de functies in de drie gekozen jaren zijn weergegeven in tabellen. Hieruit is goed af te lezen welke van de huidige functies veranderd zijn en welke gelijk gebleven zijn. De schaal van het pand gaf voldoende detail. Over een periode van 105 jaren bleek er veel veranderd. Een belangrijke oorzaak van de verandering was (sloop en) nieuwbouw. Zo bestond meer dan de helft van de huidige panden niet in 1900. Op de tweede plaats bleek dat een functiewisseling van een pand veel voorkwam. De tweede en derde deelvraag gaat in op de verklaring van deze functiewisselingen.

Naast de tabellen zijn de gegevens over de functies in de drie gekozen jaren ook ruimtelijk weergegeven, met behulp van een plattegrond van het onderzochte gebied. Hierdoor kon niet alleen iets gezegd worden over het aantal functies dat veranderd of gelijk gebleven was, maar ook over de locatie ervan. Dit bleek een waardevolle aanvulling, omdat hiermee de functieveranderingen vanuit een ruimtelijk perspectief beoordeeld en verklaard konden worden. De samenhang tussen de verschillende functieveranderingen werd hierdoor beter zichtbaar.

10.2.2 De tweede deelvraag

De tweede deelvraag is:

Welke maatschappelijke processen en overheidsbeleid hebben betrekking op de functies in de randzone van de binnenstad?

Wat betreft maatschappelijke processen is er zeer veel geschreven over de binnenstad, zowel gebiedsgericht als sectoraal. Over de randzone van binnensteden bestaat echter beduidend minder literatuur. Vaak worden ontwikkelingen in de randzone slechts terzijde genoemd. Dit geldt veelal ook voor beleidsstukken van de nationale overheid. In het gemeentelijke beleid wordt de randzone van de binnenstad het meest in detail besproken. Uit alle literatuur was het uiteindelijk wel mogelijk om per functie-categorie een overzicht te maken van de maatschappelijke processen en het overheidsbeleid dat erop betrekking had, zoveel mogelijk gericht op de binnenstedelijke randzone.

10.2.3 De derde deelvraag

De derde deelvraag is:

Kunnen de veranderingen in de functiekaart van de zuidelijke rand van de binnenstad van Groningen verklaard worden door maatschappelijke processen en overheidsbeleid?

In de derde en laatste deelvraag worden de vorige twee deelvragen met elkaar gecombineerd. Eerst werd gekeken naar de maatschappelijke processen en het overheidsbeleid: welk algemeen verhaal kwam hieruit naar voren? Dit werd daarna vergeleken met de veranderingen op de functiekaart van de binnenstad-zuid van Groningen. Deze veranderingen bleken over het algemeen goed te verklaren door de maatschappelijke processen en het overheidsbeleid. Wel bleek het soms lastig om de omvang van de veranderingen erg precies te omschrijven en te vergelijken, omdat er weinig exacte cijfers beschikbaar zijn, maar de grote lijnen konden wel duidelijk omschreven worden.

In de binnenstad-zuid van Groningen waren twee duidelijk verschillende gebieden te onderscheiden: de ‘oude’ noordelijke helft en de ‘nieuwe’ zuidelijke helft ‘de singels’. Deze tweedeling kwam bij de bespreking van de functie-categorieën naar voren. Naast deze tweedeling kwamen nog andere deelgebieden naar voren, zoals de (doorgaande) winkelstraten of het westelijke deel als voornamelijk woongebied en het oostelijke deel waar veel bedrijvigheid heerst. Lokale afwijkingen van het algemene patroon waren dan ook te verklaren als naar het deelgebied werd gekeken. In al deze deelgebieden hingen de functieveranderingen zeer nauw met elkaar samen.

10.3 Tot slot

Dit onderzoek is een beschrijvend onderzoek op microniveau. Het heeft een plaatselijke geldigheid, namelijk de randzone van de binnenstad. Dit gebied staat echter nooit op zichzelf, maar heeft allerlei relaties met het omliggende gebied. Daarom zou het interessant zijn dit onderzoek uit te breiden naar de gehele binnenstad, of zelfs de stad als geheel. Aan de buitenkant van de panden is namelijk niet altijd af te lezen wat er zich aan de binnenkant allemaal af heeft gespeeld. Als daar goed naar wordt gekeken, blijkt de voortdurende veranderlijkheid en de levendigheid van de (binnen)stad.

Bronnen

- Aalst, I. van (1997), *Cultuur in de stad: over de rol van culturele voorzieningen in de ontwikkeling van stadscentra*, Van Arkel, Utrecht
- Ashworth, G.J. en E. Ennen (1998), *De woonfunctie van binnensteden*, in: *Binnensteden, analyse van gebruik en beheer*, red: M.M. Seip en G.J. Ashworth, Samsom, Alphen aan den Rijn
- Ashworth, G.J. en H. Voogd (1996), *Stedelijke processen en planning: een introductie (collegedictaat P-VI)*, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen
- Bak, prof. dr. L. (1993), *Detailhandel 2000: een visie op consumptie en distributie in de beginjaren van de 21ste eeuw*, D & B, Amstelveen
- Beek, J. van de (red.) (1990), *Architectuurgids Groningen, 1900-1990*, Wolters-Noordhoff/ Forsten, Groningen
- Boekholt, dr. P.Th.F.M. en dr. E.P. de Booy (1987), *Geschiedenis van de school in Nederland*, Van Gorcum, Assen
- Bolt, drs. E.J. en drs P.M.M. Kerklaan (1989), *Ontwikkeling en opbouw van het Nederlandse detailhandelsapparaat*, MBO (Maatschappij voor Bedrijfsobjecten), Amsterdam
- Bos, A. (1976), *Behoeftte aan uitbreiding kantoorruimte in de gemeente Groningen, deel 1*, Economisch-Sociografisch Bureau van de Gemeente Groningen, Groningen
- Burgers, J. (2003), *De historische binnenstad als strijdtoneel: functieverdringing in een fragmenterende ruimte*, in: *Stedebouw en Ruimtelijke Ordening*, vol. 84, afl. 6, p. 10-19
- Cammen, H. van der en L.A. de Klerk (1996), *Ruimtelijke Ordening - De ontwikkelingsgang van de ruimtelijke ordening in Nederland*, Aula, Het Spectrum
- CBS (2006), *Statline*, statline.cbs.nl, de wijken R en S komen overeen met het onderzochte gebied
- Dam, M.G. van, M.M. (1998), *Branchering in stadscentra: een straatgerichte aanpak via overleg en huur of koop*, in: *Binnensteden: analyse van gebruik en beheer*, M.M. Seip en G.J. Ashworth (red.), Samsom, Alphen aan den Rijn
- Detailhandel Magazine (2004), *Binnensteden onder druk* (verslag van een interview met ir. J. Haringsma, hoofd Consultants bij de WPM Groep in Den Bosch), in: *Detailhandel Magazine*, januari 2004, p. 28-30
- Detailhandel Magazine (2004), *Cijfers in perspectief 2004, aanbod winkelruimte groeit*, in: *Detailhandel Magazine*, maart 2004, p. 18-20
- Dinteren, J.H.J. van, (red.) (1985), *Kantoren en de binnenstedelijke randzone*, Vakgroep Nederzettings- en Bevolkingsgeografie, Geografisch Instituut Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen
- Draak, J. den (1971), *De woonfunctie van het stadscentrum: een sociologische facetstudie*, Instituut voor Stedebouwkundig Onderzoek (ISO), Technische Hogeschool Delft
- Draak, J. den (1979), *Veranderingen in de bevolkingssamenstelling van Nederlandse binnensteden*, Delft, Instituut voor Stedebouwkundig Onderzoek, Technische Hogeschool Delft
- Draak, J. den, en D.N. den Adel (1981), *Beleidsvoornemens belicht - een kritische analyse met betrekking tot de plannen voor de woonfunctie van 14 Nederlandse binnensteden*, Delft: Instituut voor Stedebouwkundig Onderzoek, Technische Hogeschool Delft

- Dubbeling, drs. D.J. (1989), *Detailhandel in beweging: belemmerde dynamiek?: Functionele en ruimtelijke aanbodveranderingen in de detailhandel in relatie tot het ruimtelijk beleid*, Planologisch en Demografisch Instituut, Universiteit van Amsterdam
- Duijvendak, M.G.J. en B. de Vries (2003), *Stad van het Noorden: Groningen in de twintigste eeuw*, Koninklijke Van Gorcum, Assen
- Ebels, H.J. en W.J.M. Ostendorf (1991), *Achter de schermen van de gentrification*, Stedelijke Netwerken, Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam
- Eijnatten, J. van en F. van Lieburg (2005), *Nederlandse Religiegeschiedenis*, Uitgeverij Verloren, Hilversum
- Gemeente Groningen (1968), *De structuur van de binnenstad van Groningen*, Economisch Sociografisch Bureau Gemeente Groningen, Groningen
- Gemeente Groningen (±1969), *Structuur binnenstad Groningen*, Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting Gemeente Groningen, Groningen
- Gemeente Groningen (1972), *Doelstelling binnenstad Groningen*, Binnenstadsteam Gemeente Groningen, Groningen
- Gemeente Groningen (1976), *Het Tussenbericht, deel IA, aanvullend basismateriaal ten behoeve van het stedenbouwkundig plan voor de binnenstad van Groningen*, Werkgroep Binnenstad, Groningen
- Gemeente Groningen (1981), *Stedenbouwkundig deelplan, binnenstad zuid* Gemeente Groningen, Groningen
- Gemeente Groningen (1986), *Structuurplan Groningen 1986*, Gemeente Groningen, Groningen
- Gemeente Groningen (1990), *Plan van aanpak voor de binnenstad, een ontwikkelingsstrategie*, Gemeente Groningen, Groningen
- Gemeente Groningen (1991), *Kantoren in de markt*, Groningen, Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken, Gemeente Groningen
- Gemeente Groningen (1993), *Binnenstad Beter, een nieuw perspectief voor de binnenstad van Groningen*, Gemeente Groningen, Groningen
- Gemeente Groningen (1996), *De stad van straks, Groningen in 2005, Structuurplan gemeente Groningen 1996*, Gemeente Groningen, Groningen
- Hamnett, C. en N. Shoval (2003), *Museums as Flagships of Urban Development*, in: *Cities and visitors: regulating people, markets, and city space*, L.M. Hoffman, S. S. Fainstein, D.R. Judd (eds.), Blackwell Publishing Ltd., Oxford
- Hanemaayer, D.E. (et al.)(1981), *Kantoren en ruimte. Ruimtelijk beleid en vestigingstendenzen van kantoren in een aantal Nederlandse steden*, Utrecht, Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht
- Heelsbergen, K.M. van (1980), *Ruimtelijk gedrag van de kantorensector in Groningen*, Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht, Vakgroep SGS/ Toegepaste Geografie, Utrecht
- Hofman, B. (1997), *Stadsmonumenten: een rondgang langs 44 monumenten in de stad Groningen*, Studio van Stralen, Groningen
- Hofman, B. (2005), *Het Groningse Onderwijs. Van Sint Maartens- tot Leon van Gelderschool*, In Boekvorm Uitgevers, Assen

- Hollander, F. den (1998), *Stadswandelgids Groningen, zwerftochten door heden en verleden*, Uitgeverij De Geus, Groningen/ Breda
- Hurenkamp, H.G. (1995), *Tien grote plannen voor Groningen, 1608-1995*, Noorderboek/ Servo, Assen
- Janette Walen, drs. D. en prof. dr. J. Buit (1981), *Repercussies van het verkeerscirculatieplan Groningen voor binnenstadsbedrijven en binnenstadsmilieu*, Geografisch en Planologisch Instituut, Vakgroep Planologie, Vrije Universiteit, Amsterdam
- Klein, V. en J. Buit (1994), *Hoofdwinkelcentra beoordeeld: attractiviteit en autogebruik in Houten en Huizen*, in: *Rooilijn*, tijdschrift voor wetenschap en beleid in de ruimtelijke ordening, vol. 27, nr. 2, p. 55-61
- Kooij, dr. P. (1987), *Groningen 1870-1914 - sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum*, Van Gorcum, Assen
- Kuipers, B. e.a. (2002), *De consument centraal: stedelijke distributie in maatschappelijk perspectief*, TNO Inro, afdeling Logistiek en Transport, Delft
- Lepage, J.D. (1994), *Vestigingen en schansen in Groningen - Eeuwenlang de hoeksteen van de Nederlandse defensie*, Matrijs, Utrecht
- Ligtenberg, C. en C. Smook (1992), *Groningen 1850-1900 - een veranderend stadsbeeld*, REGIO Project, Groningen
- Martiniziekenhuis (2006), www.martiniziekenhuis.nl
- Ministerie van VROM (2003), *Cultuur als katalysator. Hoe kunst en cultuur een bijdrage leveren aan vernieuwing van de stad*, InnovatieProgramma Stedelijke vernieuwing (IPSV), Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM), Den Haag
- Mommaas, H (2000), *De vrijetijdsindustrie in stad en land, een studie naar de markt van belevenissen*, Voorstudies en achtergronden Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Sdu Uitgevers, Den Haag
- Musterd, S. and J. van de Ven (1991), *Gentrification and residential revitalization in Amsterdam*, in: *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*, J. van Weesep and S. Musterd (eds.), Stedelijke Netwerken, Utrecht
- Nederlandsche Middenstandsbank N.V. (± 1976), *Binnenstadsvernieuwing en midden-en kleinbedrijf*
- Nieuwenhuizen, T. (2006), *Geloven in Groningen*, web.inter.nl.net/users/gewin/geloven
- Oosterman, J. (1993), *Parade der passanten: de stad, het vertier en de terrassen*, Van Arkel, Utrecht
- Page, S. (1995), *Urban Tourism*, Routledge, London
- Priemus, H. en I.S. Smid (red.) (1996), *Woningbouw op binnenstedelijke locaties: ervaringen, problemen, perspectieven*, Delftse Universitaire Pers, Delft
- Provoost, M., en W. Vanstiphout (red.) (1991), *Architectuur van de stad. Grassi, Ciriani en Van Gool ontwerpen voor Groningen*, Instituut voor Kunst-, Architectuurgeschiedenis en Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen
- Royen, Mr. R. van (1924), *Groningen*, D.Y. Alta, Amsterdam
- Schuiling, drs. D. (1990), *Functionele vernieuwing van binnensteden 1960-1990 - lessen uit het reconstructieverleden*, Planologisch en Demografisch Instituut, Universiteit van Amsterdam
- Schuitema Meijer, dr. A.T. (1987), *Groningen zó bekeken, 1880-1940*, Wolters-Noordhoff/ Forsten, Groningen

- Seip, M.M. (1998), *De rol van musea in binnensteden*, in: Binnensteden: analyse van gebruik en beheer, M.M. Seip en G.J. Ashworth (red.), Samsom, Alphen aan den Rijn
- Seip, M.M. (1999), *De kern centraal: een studie naar het functioneren van binnensteden*, Samsom, Alphen aan den Rijn
- Seip, M.M. en H. Voogd (1998), *Grootschalige geconcentreerde detailhandel: een binnenstadsprobleem?*, in: Binnensteden: analyse van gebruik en beheer, M.M. Seip en G.J. Ashworth (red.), Samsom, Alphen aan den Rijn
- Smook, R.A.F. (1984), *Binnensteden veranderen - Atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw*, Walburg Pers, Zutphen
- Stichting Der Aa-kerk (2006), www.aakerk.nl
- Tammeling, B.P. (1981), *Van uitdrager tot confectioneer*, In: Groningen Toen, Uitgave 1981, De Groninger Gezinsbode, Groningen
- Tammeling, B.P. (1985), *De confectie-industrie: van kleermakers en modinettes*, In: Groningen Toen, Uitgave 1985, De Groninger Gezinsbode, Groningen
- Voogd, prof. dr. H. (1996), *Facetten van de planologie*, 3^e druk, Samsom H.D. Tjeenk Willink, Alphen aan den Rijn
- Vreeze, A.S.G. de (red.) (2001), *6,5 miljoen woningen: 100 jaar woningwet en wooncultuur in Nederland*, Uitgeverij 010, Rotterdam
- Weesep, J. van and M. Wiegersma (1991), *Gentrification in the Netherlands: Behind The scenes*, in: Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe, J. van Weesep and S. Musterd (eds.), Stedelijke Netwerken, Utrecht
- Bond Heemschut (1989), *“Olle kwintn” of “allure”: na twintig jaar binnenstadsbeleid in Groningen*, Werkgroep Binnenstad Groningen – Bond Heemschut, Provinciale Commissie Groningen Bond Heemschut, Groningen
- Werff, E. van der, R. Overbeek en B. Havinga (2005), *van Anna Varwers Convent tot Zuiderkerk. Gasthuizen & Godshuizen in Groningen*, Studio van Stralen, Groningen
- Wissink, B. (2003), *Spanningen in de Europese binnenstad*, in: Stedebouw en Ruimtelijke Ordening, vol. 84, afl. 6, p. 6-9

Bijlagen

Bijlage 1: Overzicht van de gegevens uit het archief van RO/EZ en uit de Groninger Archieven

Bijlage 2: Vergelijking van de kaart van 1961 met het Adresboek 1961

Bijlage 3: Kaart bouwgeschiedenis Groningen binnenstad-zuid

Bijlage 4: Kaarten functies in 2005, 1961 en 1900

Bijlage 5: Een foto-impressie van de binnenstad-zuid van Groningen